

فضای مجازی و دگردیسی تعاملات اعضای خانواده در

پاندمی کرونا

(مطالعه موردی: شهرستان سمنان)

حمید مستخدمین حسینی*، پروین سوادیان**، حبیب‌اله کریمیان***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۲۷

چکیده

مقاله حاضر برای درک و تبیین این پرسش آغازین که "فضای مجازی طی سه دهه اخیر چه تأثیری بر خانواده‌های شهرستان سمنان گذاشته است؟" با استفاده از روش گراند تئوری (GT) و با رویکرد امیک و با تکنیک مصاحبه نیمه ساختاریافته بر مبنای معیار اشباع نظری با ۲۲ نفر از والدین شهرستان سمنان انجام شده است. شیوع ویروس کرونا موجب شکل گرفتن این سؤال فرعی گردید: فضای مجازی در دوران شیوع ویروس کرونا چه تحولاتی در تعاملات اعضای خانواده ایجاد کرده است؟ ز میان ۱۶۵۰ داده، ۱۷۸ مفهوم، ۱۲ مقوله فرعی و ۳ مقوله عمده شکل گرفتند. یافته‌ها نشان می‌دهد شیوع ویروس کرونا موجب افزایش نفوذ اینترنت در خانواده و به تبع آن موجب دگردیسی تعاملات اعضای خانواده گردیده و شاهد شکل‌گیری "خانواده ستاکی مجازی" می‌باشیم که نشانه پویایی نهاد خانواده است و شاهد تقویت پدیده "خانواده هتل" و "والدین هلی‌کوپتری" می‌باشیم.

واژه‌های کلیدی: پاندمی کرونا، تعاملات خانوادگی، خانواده ستاکی مجازی، خانواده هتل،

فضای مجازی

---

* دانشجوی دکتری تخصصی جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار، گرمسار، ایران.

hamid.h.51@gmail.com

** استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار، گرمسار، ایران (نویسنده مسئول)

p_savadian@yahoo.com

*** استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار، گرمسار، ایران. habibkarimian@yahoo.com

مقدمه و بیان مسئله

خانواده به عنوان یکی از مهم ترین نهادهای اجتماعی همیشه به عنوان نهاد پیونددهنده (فرد) و (اجتماع) مورد توجه پژوهشگران بوده است. اهمیت نهاد خانواده چنان است که نویسندگان پست مدرنی نظیر چیل^۱، معتقد است فروپاشی خانواده بخش کوچکی از فرآیند وسیع تر فروپاشی فرهنگی است (ساروخانی و دیگران، ۱۳۹۵: ۹). زمانی که تاریخ شکل گیری و روند تغییرات خانواده را در علوم انسانی بخصوص جامعه شناسی مطالعه می نمایم شاهد آن هستیم که از ابتدای تاریخ تا به امروز خانواده تغییرات و فراز و فرودهای بسیار زیادی را تجربه کرده است.

به نظر می رسد از عوامل اصلی تغییر در کارکرد و الگوی خانواده در سال های اخیر، حضور و ظهور تکنولوژی و بخصوص اینترنت و متعلقات وابسته به آن بوده است و افزایش ضریب حضور و نفوذ اینترنت در درون خانواده ها و همچنین استفاده بیش از حد از شبکه های اجتماعی مجازی و دور دور زدن در فضای مجازی اینترنت^۲ از سوی اعضای خانواده های ایرانی منجر به کاهش تعاملات و ارتباطات اعضای خانواده با یکدیگر و به تبع آن کاهش انسجام اجتماعی و افزایش آسیب های اجتماعی نظیر خشونت خانوادگی، افزایش طلاق و ... شده است.

از سویی دیگر حضور افراد در شبکه های اجتماعی مجازی و آشنایی با فرهنگ های مختلف و بمباران "فرهنگ توده ای"^۳ موجب افزایش آگاهی نسبی اجتماعی گشته به نحوی که جوانان و نوجوانان امروزی به راحتی حاضر به پذیرش سنت ها و آداب و رسوم متعلق به نسل های گذشته نبوده و همین امر موجب تغییرات شدید و سریع در الگوهای خانواده ایرانی شده است. از آنجایی که بخشی از این تغییرات بر مبنای تحولات تاریخی خانواده ایرانی شکل نگرفته و با فرهنگ جاری و ساری در

---

1. David Chill
2. Cyberloafing
3. Mass Culture

خانواده‌های ایرانی بخصوص در حوزه همسرگزینی، تصمیم‌گیری، قدرت، اقتدار و مدیریت و ... مغایر بوده و این تغییرات "درونی" نبوده است و از "بیرون" بر خانواده ایرانی تحمیل شده است برای بسیاری از والدین و همچنین جوانان و نوجوانان از سویی و زنان و مردان از سوی دیگر این تغییرات شدید و سریع قابل هضم نبوده و موجب اختلال در الگوهای خانوادگی و کارکردهای آن گشته، بخصوص از زمان شیوع ویروس کرونا و سیاست‌گذاری‌های ساختاری و سیستمی مبتنی بر قرنطینه و دورکاری کارمندان، آموزش غیرحضوری دانش‌آموزان، دانشجویان و تعطیلی کسب‌وکارها که موجب افزایش حضور اعضای خانواده‌ها در خانه و به تبع آن استفاده از فضای مجازی نیز بیش‌ازپیش افزایش پیدا کرده است.

با شروع پاندمی کرونا تمامی نهادهای موجود در جامعه، تحت تأثیر رفتار این ویروس ناشناخته قرار گرفتند. تا جایی که آزاد ارمکی اعتقاد دارد کرونا بعد از حمله مغول، تنها حادثه‌ای است که مناسبات اجتماعی ایرانی را مورد سؤال و در نهایت تغییر قرار داده است (آزاد ارمکی، ۱۳۹۹: ۴۲). ضمن این‌که نهاد خانه و خانواده نیز در این وضعیت در معرض تجربه تازه‌ای قرار گرفت (فاضلی، ۱۳۹۹: ۳۴). آنچه اهمیت دارد آن است که شیوع ویروس کرونا را نمی‌توان صرفاً یک پدیده پزشکی دانست (میرزایی، ۱۳۹۹: ۸). رخداد شیوع ویروس کرونا با تهدید مستقیم زندگی انسان‌ها به‌سوی مرگ، شرایط اجتماع را در وضعیت اضطراری قرارداد. در وضعیت اضطراری رسم و جریان معمول زندگی روزمره قابل ادامه نیست، زیرا مرزهای نظم که نگاه‌دارنده و محافظ نظام ارتباطی زندگی مدرن است دچار اضمحلال شده است (طاهری کیا، ۱۳۹۹: ۱۱۶). در دوره کرونایی ایرانی، خانواده اصلی‌ترین نهادی است که با توجه به شرایط جدید و الزام‌های اجتماعی، مورد تأمل و چالش قرار گرفته است (آزاد ارمکی، ۱۳۹۹: ۴۴).

شهرستان سمنان دارای تاریخی کهن و از آن بعنوان یکی از شهرهای چهاردهمین ایالت تاریخی (ورن) یا (ورنه) از تقسیمات ۱۶ گانه باستانی نام می‌برند و هم‌اینک نیز بعنوان مرکز استان سمنان و در ۲۰۵ کیلومتری شرق تهران و بر سر راه تهران به خراسان

واقع شده است (سایت فرمانداری شهرستان سمنان). بر اساس نتیجه سرشماری سال ۹۵، دارای ۱۹۶ هزار و ۵۲۱ نفر جمعیت می‌باشد (درگاه مرکز آمار ایران). با توجه به بافت سنتی و مذهبی که از گذشته در شهرستان سمنان وجود داشته است ورود پدیده‌های مدرن مانند اینترنت می‌تواند تحولات فراوانی در الگوهای فرهنگی و سبک زندگی و به‌طور مشخص تعاملات خانوادگی ایجاد نماید. این موضوع زمانی مسئله آمیز تر می‌شود که با عنایت به آمارهای موجود مشخص می‌گردد، ضریب نفوذ اینترنت در استان سمنان بالاتر از نرم کشوری می‌باشد. تعداد مشترکین اینترنت در استان سمنان در سال ۱۳۹۸ به تعداد ۷۸۳۸۶۰ نفر با ضریب نفوذ ۱۰۴.۵۱ درصد بوده است و هم‌اینک در سال ۱۳۹۹ این استان دارای ۸۲۷۷۴۸ نفر مشترک اینترنت پهن باند و سیار با ضریب نفوذ ۱۰۸.۳۴ درصد می‌باشد این در حالی است که متوسط ضریب نفوذ اینترنت در کشور ۹۸.۳۳ درصد با تعداد مشترکین ۸۲۶۰۸۱۶ نفر می‌باشد (سازمان تنظیم مقررات و ارتباطات رادیویی). با عنایت به ضریب نفوذ اینترنت و فضای مجازی در بین اقشار مختلف مردم و خانواده‌ها و بخصوص در استان سمنان و بر مبنای تجربه زیسته و تجارب شخصی پژوهشگران این سؤال اساسی مطرح گردید که: فضای مجازی چه تأثیری بر تعاملات اعضای خانواده‌های شهرستان سمنان در دهه‌های اخیر بخصوص در زمان شیوع ویروس کرونا داشته است؟

بررسی پیشینه

مطالعات بسیاری در حوزه نهاد خانواده و فضای مجازی در سطح ملی و جهانی انجام پذیرفته است که بخشی از آن در جدول شماره (۱) نشان داده می‌شود. با عنایت به اینکه پاندمی کرونا از سابقه طولانی برخوردار نیست محققین به پژوهش‌هایی که این سه متغیر را با هم مورد مطالعه قرار داده باشند دست نیافتند.

جدول ۱- مطالعات پیشین

ردیف	پژوهشگران	سال	موضوع	روش	نتایج
۱	نعمت‌الله فاضلی	۱۳۹۹	بحران کرونا و بازاندیشی فرهنگی در ایران	تحلیلی	ذهنیت جمعی مردم ایران متأثر از این بحران حساس شده و به پرسشگری روی آورده است و بر این مبنا سه دیدگاه درباره نحوه صورت‌بندی کردن پرسش‌ها ارائه شده است: گفتمان تداوم، گفتمان گسست، گفتمان بازاندیشی انتقادی.
۲	حامد طاهری کیا	۱۳۹۹	فرهنگ دیجیتال و مطالعات بصری: نوستالژی و خیال‌بافی در رخداد شیوع ویروس کرونا در ایران	کیفی	در زمان قرنطینه، فضای دیجیتال مهم‌ترین ابزار ارتباطی مردم بود.
۳	حسین ایمانی جاجرمی	۱۳۹۹	پیامدهای اجتماعی شیوع ویروس کرونا در جامعه ایران	کیفی (ارزیا بی سریع)	بحران کرونا بر حوزه‌هایی چون خانواده و آموزش، روابط کار و برخی گروه‌های اجتماعی بیشترین پیامدها را داشته است.
۴	انسبه زواره، عالیه شکر بیگی و تقی آزاد ارمکی	۱۳۹۶	عنوان مطالعه جامعه‌شناختی تغییرات گفتمانی نسل‌های سه‌گانه خانواده ایرانی	کیفی	روابط میان سه نسل در خانواده ایرانی هم‌گراست.

تفاوت معناداری بین زوجین کاربر و غیر کاربر شبکه‌های اجتماعی مجازی از نظر سست شدن پیوندهای خویشاوندی، گرایش‌های انزوا جویانه، عدم پابندی به تعهدات زناشویی، سردی روابط و بی‌اعتمادی زناشویی وجود دارد.	کمی	بررسی جامعه‌شناختی رابطه شبکه‌های اجتماعی و تغییرات جاری خانواده‌ها	۱۳۹۶	محمد رحیمی، عالیه شکر بیگی، باقر ساروخانی و معصومه زهرا حضرتی	۵
شبکه‌های مجازی جدید با روابط خانوادگی، تغییر شکل گروه‌های دوستی، احساس انسان، مشارکت اجتماعی، سلامت اجتماعی و خلق و خوی افراد ارتباط دارند	کمی	بررسی جامعه‌شناختی اثرات شبکه‌های مجازی جدید بر زندگی فردی و اجتماعی (مطالعه موردی: شهروندان شهرضا)	۱۳۹۴	محمد علی چیت‌ساز و ساناز سالک	۶
استفاده از اینترنت موجب سست شدن رابطه زن و شوهر در خانواده گردیده است استفاده از اینترنت بر روابط والدین با یکدیگر و فرزندان با هم در خانواده‌های عمانی تأثیر منفی گذاشته است.	کمی	تأثیر استفاده از اینترنت بر روابط اعضای خانواده عمانی در منطقه Dhofar	۲۰۱۶	ریم ابیدا. سالی تام و روف- عدنان اتویو ^۱	۷
عملکرد خانواده در شیوع مصرف اینترنت در بین نوجوانان آلمانی تأثیرگذار بوده است.	کمی	استفاده مشکل‌آفرین نوجوانان از اینترنت	۲۰۱۷	لوتس وارنبرگ- لونت کریستون، برونینگ، کاترینا کجل ^۲	۸

1. Reem Abuiyada, Salithamby Rauff and Adnan Eteiw
2. Lutz Wartberg, Levente Kriston, Sonja Bröning, Katharina Kegel and Rainer Thomasius

۹	کارین رورو رویز و دیگران ^۱	۲۰۱۷	تأثیر فناوری اطلاعات و ارتباطات بر روابط خانوادگی	کمی	ICT در روند ارتباطات و زندگی خانوادگی زیان آور است.
۱۰	عمن خالد ^۲	۲۰۱۷	تأثیر اینترنت بر ارتباطات اجتماعی در سیستم خانواده: یک مطالعه توصیفی از ساکنان Lahora	کمی	۴۰ درصد از پاسخ دهندگان گزارش دادند که این امر سبب پیوند عاطفی کمتر در روابط واقعی می شود، زیرا افراد بیشتر روی روابط مجازی تمرکز می کنند..
۱۱	گو نوک و دوغان ^۳	۲۰۱۳	عنوان رابطه بین اعتیاد به اینترنت، حمایت اجتماعی ادراک شده و فعالیت خانواده در بین نوجوانان ترکیه	کمی	یافته های این مطالعه نشان داد بین اعتیاد به اینترنت و حمایت اجتماعی از سوی والدین دارای همبستگی می باشد.
۱۲	رابرت هیوز، جونور و جیسون دی. هانس ^۴	۲۰۰۴	درک اثرات اینترنت بر زندگی خانوادگی	مروری	اینترنت بر تمامی جنبه های زندگی خانوادگی تأثیر داشته است.

بررسی پیشینه تحقیق نشانگر آن است که در خصوص فضای مجازی و نهاد خانواده تاکنون تحقیقات بسیار زیادی هم در سطح ملی و هم در سطح بین المللی صورت گرفته است که اکثریت آنها از روش های کمی و نگاه از بیرون برای یافتن پاسخ

-
1. Karin Romero-Ruiz'And others
  2. Aemen Khalid
  3. Selim Gunuc and Ayten Dogan
  4. Robert Hughes, Jr., and Jason D. Hans

پرسش‌های خود استفاده نموده و کمتر از روش‌های کیفی و نگاه درون فهمانه استفاده نموده‌اند. نتایج پژوهش‌های انجام پذیرفته نشان‌دهنده تأثیرات بی‌بدیل اینترنت و فضای مجازی بر نهاد خانواده در حوزه‌های مختلف بوده است. با عنایت به شیوع بیماری کرونا از اواخر سال ۱۳۹۸، تحقیقات اندکی تاکنون توانسته‌اند سه مقوله فضای مجازی، نهاد خانواده و پاندمی کرونا را بررسی نمایند که نتایج این پژوهش‌ها نیز نشان‌دهنده استفاده نهاد خانواده از فضای مجازی در پاندمی کرونا بوده است.

حساسیت نظری

اصولاً روش‌های کیفی فاقد "چارچوب نظری" می‌باشند. اما در روش نظریه بنیانی "حساسیت نظریه‌ای" پژوهشگر بسیار اهمیت دارد این ویژگی، پژوهشگر را در کشف نظریه یاری می‌رساند (ازکیا وایمانی جاجرمی، ۱۳۹۰: ۸۸). باید اذعان نمود، یکی از مشکلات اساسی در مطالعات مرتبط با خانواده این است که، تعریفی درباره خانواده که کاملاً مورد قبول همگان باشد در اختیار نداریم (گرینشتین، ۱۳۹۰: ۱۱). به همین دلیل تعاریف متعدد از منظرها و رویکردهای مختلف از نهاد خانواده، کارکرد و الگوهای مرتبط با آن، از سوی اندیشمندان حوزه علوم اجتماعی صورت پذیرفته است که گاه با هم در تناقض‌اند. چنانکه امروزه نوع خانواده شکل گرفته از سوی همجنسگرایان و یا ترنس‌ها در تعاریف ارائه شده از سوی جامعه شناسان کلاسیک نمی‌گنجد. بوردیو در تعریف خانواده آورده است: "خانواده، مجموعه‌ای از افراد خویشاوند است که از طریق ازدواج، از طریق نسب، یا از طریق فرزندخواندگی به یکدیگر متصل‌اند و زیر یک سقف زندگی می‌کنند، یعنی بر دو اصل خویشی و همزیستی متکی است" (بوردیو، ۱۳۹۶: ۱۸۰). آنتونی گیدنز معتقد است: خانواده گروهی از افراد است که با ارتباطات خویشاوندی مستقیماً پیوند یافته‌اند، و اعضای بزرگسال آن مسئولیت مراقبت از کودکان را بر عهده دارند (گیدنز، ۱۳۷۴: ۴۱۳).

از اولین افرادی که نگاه علمی به خانواده داشتند، فردریک لویپله از فرانسه و ویلهلم هاینریش ریل از آلمان بودند (آزاد ارمکی، ۱۳۹۷: ۹). لویپله در حوزه مطالعات خانواده اولین بار از اصطلاح "خانواده ستاکی" استفاده نمود. این نوع خانواده، همان‌طور که از نامش برمی‌آید، دوری اعضای خانواده با ترک خانواده از جانب آنان مترادف نیست. بدین قرار، جوانان با توجه به دگرگونی‌های ساخت کلی به شهرها یا مناطق دوردست می‌روند، اما همواره در همه لحظات حساس در خانه حاضرند (ساروخانی، ۱۳۹۳: ۱۴۲). مفهوم "خانواده ستاکی" از جمله مفاهیمی است که با عنایت به فرهنگ حاکم بر خانواده‌های شهرستان سمنان در این مقاله از آن استفاده شده است.

هرچند از یونان باستان، اندیشمندان حوزه‌های مختلف در مورد خانواده و وظایف آن به صورت جسته و گریخته در مکتوباتشان سخن به میان آورده اما بحث جامعه‌شناسانه در مورد خانواده همراه با ظهور جامعه‌شناسی در سپهر علم می‌باشد. مؤسسان جامعه‌شناسی چون ماکس وبر و امیل دورکیم هر یک به نوعی در مورد خانواده بحث کرده‌اند. دورکیم در بیان چرایی و چگونگی شکل‌گیری مدرنیته، تحول خانواده را محور قرار داده است. او بحث در مورد خانواده را در چندین سطح دنبال کرده است. نخست اینکه خانواده نهادی است که در جریان مدرنیته دچار افت و خیز شده و بعضی از کارکردهایش را به نهادهای جدید اجتماعی سپرده و کارکردهای جدیدی می‌یابد (آزاد ارمکی، ۱۳۹۵: ۱۷). دورکیم در مقاله‌ای تحت عنوان «مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده» و هم‌چنین در اثر معروف خود «خودکشی» (۱۸۹۷) در مورد خانواده بحث کرده است (اعزازی، ۱۳۹۴: ۱۶). به نظر دورکیم خانواده بیش از آنکه یک نهاد زیستی باشد یک پدیده اجتماعی است. مطالعه آن بیش از آنکه در حیطه علوم انسانی باشد در قلمرو جامعه‌شناسی قرار می‌گیرد (ساروخانی، ۱۳۸۸: ۱۵۱). پارسونز^۱ نیز آراء و نظریات مرتبط با خانواده را در مقاله‌ای به نام «ساختار اجتماعی خانواده» که در اواخر

دهه چهل میلادی منتشر شد بیان نمود. یکی از مهم‌ترین نظریات پارسونز که در این پژوهش به‌عنوان حساسیت نظری از آن استفاده گردیده است تقسیم‌بندی او از خانواده به دو نوع "خانواده جهت‌یاب"^۱ و "خانواده فرزند یاب"^۲ می‌باشد. خانواده‌ای که فرد در آن رشد می‌کند (خانواده سلفی) و با استفاده از مفهوم‌سازی آن را خانواده "جهت‌یاب" و خانواده‌ای که خود تشکیل می‌دهد و شامل همسر و فرزندان اوست و آن را خانواده "فرزند یاب" می‌نامد (پارسونز، ۱۹۹۵: ۱۹). "نظریه همگرایی"^۳ ویلیام گود نیز به این امر اشاره می‌کند که دگرگونی‌های بوجود آمده در ساختار خانواده نشأت گرفته از دگرگونی‌های ساختاری و ایدئولوژیکی در سطح کل ساختار جامعه می‌باشد یعنی به همان نسبتی که جامعه در سطح کلان دستخوش تغییر و دگرگونی می‌گردد به همان نسبت خانواده نیز دستخوش تغییر و دگرگونی می‌گردد و از جمله نظریاتی است که به‌عنوان "حساسیت نظری" مدنظر محققین در این پژوهش قرار دارد بر مبنای این نظریه در زمانی که دگرگونی‌های ساختاری در سطح کلان (دگرگونی‌هایی مانند صنعتی شدن، شهرنشینی، پرولتاریزه شدن و نظایر آن) و دگرگونی‌های ایدئولوژیکی نیز در سطح کلان رخ می‌دهد، سازمان‌های سطوح خرد (خانواده) نیز اجبار باید خود را با دگرگونی‌های سطح کلان انطباق داده (اعزازی، ۱۳۹۴: ۱۷). با سطح کلان جامعه هماهنگ گردد. کونینگ^۴ در بسط نظریه انطباق دورکیم مسئله کاهش کارکردهای خانواده را مدنظر قرار می‌دهد (ناصری، ساروخانی و وحید، ۱۳۹۵: ۱۹). کونینگ در مقاله «ناهماهنگی و نابسامانی در خانواده» در خصوص کارکردهای خانواده در نظام صنعتی بحث می‌نماید که پس از انقلاب صنعتی بسیاری از کارکردهای خانواده به دیگر نهادهای اجتماعی واگذار شده است و معتقد است بر طبق تقسیم‌بندی جامعه‌شناسی کلان و جامعه‌شناسی خرد دو نوع بررسی از پدیده خانواده ضروری است. اول نگرش

-
1. Family of orientation
  2. Family of procreation
  3. convergence Theory
  4. Konig Rene

به خانواده در ارتباط با کل جامعه، با در نظر گرفتن مناسبات کلی جامعه و هم‌چنین بررسی رابطه نظام خانواده با پاره‌نظام‌های دیگر و دوم نگرش به خانواده به‌عنوان نظامی خاص، یعنی گروه کوچک با ساختار و کارکرد خاص خود. در این دیدگاه خانواده به‌عنوان یک گروه اجتماعی بررسی می‌شود (همان: ۷۲). کونینگ از واژه «ناهماهنگی» برای انتقال کارکردهای اساسی خانواده را به جامعه و از واژه «نابسامانی» بعنوان اختلال روابط درون خانواده استفاده می‌نماید.

در نظریه ساختاربندی (نظریه ساخت و کنش) آنتونی گیدنز، خانواده نظامی اجتماعی است که خواص ساختاری آن در فعالیت اعضا هم‌بازدارنده است و هم‌توان‌بخش. زیرا اعضای خانواده از سویی اجازه انجام هر عملی را در چارچوب خانواده نمی‌یابند و از سوی دیگر نظام خانواده باعث می‌شود اعضا در چارچوب آن حرکت کنند و امکان عمل بیابند. نتیجه راه سوم در نظام خانواده، خانواده دموکراتیک است (رجبیان، ۱۳۸۸: ۲۲۱). پدیده "از جاکندگی" مورد نظر گیدنز امروزه ابزاری است برای اعضای خانواده که در دوران شیوع پاندمی کرونا با استفاده از فضای مجازی و اینترنت، بدون فشار و ممنوعیت‌های متداول پیش از کرونای والدین و محدودیت‌های "زمان" و "مکان" بتوانند نیازهای خویش را برآورده سازند.

تحولاتی که در زمینه الگوی خانوادگی تا به امروز رخ داده است را نمی‌توان بصورت تصادفی در نظر گرفت بلکه نتیجه متغیرهای مداخله‌گر بسیاری است که یکی از آنها ظهور، بروز و ورود تکنولوژی‌های مدرن بخصوص اینترنت و شبکه‌های اجتماعی مجازی می‌باشد. در چند دهه اخیر، شاهد تحول الگوهای خانوادگی نظیر الگوی همسرگزینی، تعامل در درون خانواده، شیوه‌های فرزند پروری، اشتغال زنان در خارج از محیط خانه و.... می‌باشیم. مک‌لوهان استدلال می‌کند که رسانه‌های هر عصر، ماهیت جامعه آن عصر را تعیین می‌کنند. از نظر مک‌لوهان، پیشرفت هر جامعه‌ای هم‌زمان با رشد فناوری بوده است (خدایاری، دانشور حسینی و سعیدی، ۱۳۹۳: ۱۷۳). دنیای امروز جامعه‌ای اطلاعات‌محور و اصلی‌ترین عنصر آن «اطلاعات و ارتباطات

«است. پیشرفت سریع فناوری اطلاعات و انتقال تجربیات بشری از حوزه سخت افزار به تشکیل دنیای جدیدی به نام فضای مجازی یا فضای سایبری منجر شده است (پورنقدی، ۱۳۹۷: ۸۸). هوارد لینکولد نیز معتقد است: «وقتی در فضای مجازی، افراد به حد کفایت با احساسی بسنده و به جا، برای مدت کافی به این نوع ارتباطات تکیه می کنند، جوامع مجازی ظهور می نمایند» (خدایاری، دانشور حسینی، و سعیدی، ۱۳۹۳: ۱۷۵). "کاستلر" در نظریه جامعه شبکه ای عنوان می نماید در آغاز هزاره سوم جامعه ویژگی های خاصی را می پذیرد (هاشمی زاده؛ انصاری نسب، ۱۳۹۶: ۴۵). و این امر مطمئناً در نهادهای اجتماعی آن جامعه تأثیرگذار خواهد بود. یکی از آن نهادهای مهم در جامعه نهاد خانواده می باشد و بر همین مبنا این حساسیت برای محققین ایجاد شده است که آیا فضای مجازی در دوران پاندمی کرونا می تواند به عنوان عاملی در جهت بقای خانواده و کمک به تحقق کارکردهای آن عمل کند؟

از سؤال های بسیار مهم در چرایی پیوستن افراد به فضای مجازی را در این مقاله می توان بر مبنای نظریه استفاده و خشنودی مک کوئیل و سانگوان^۱ پاسخ داد. از نظر آنان برخی از دلایلی که افراد به شبکه های اجتماعی رجوع می کنند عبارت اند از:

۱. کژروی (رهایی از مشکلات و فراموشی مصائب عاطفی)
۲. روابط شخصی (همنشینی و سودمندی اجتماعی)
۳. هویت بخشی (رجوع شخصی، تقویت ارزش و کشف واقعیت)
۴. نظارت (نیاز به اطلاعات) (شهابی و بیات، ۱۳۹۱: ۱۶۶).

جمع بندی و نقد تحقیقات و نظریات پیشین و ضرورت تحقیق حاضر

با عنایت به پژوهش های انجام پذیرفته در حوزه جامعه شناسی خانواده و ارائه نظریات مختلف در خصوص کارکردها و الگوهای خانوادگی و همچنین تغییرات و

تطورات آن در طول تاریخ، تاکنون نظریات بسیاری در خصوص ارتباط دوسویه "نهاد خانواده" و "فضای مجازی" از سوی اندیشمندان علوم اجتماعی و همچنین فواید و آسیب‌های مترتب بر آن و نحوه مواجهه مددکاران اجتماعی با این نوع از آسیب‌ها ارائه گردیده است. همان‌گونه که مک کوئیل و سانگوان دلایل پیوستن افراد به فضای مجازی را در چهار عنوان کلی ذکر کرده‌اند می‌بایست با توجه به پاندمی کرونا، دلیل پنجمی نیز به آن اضافه کرد که ذهن نویسندگان مقاله را به خود معطوف نموده و ضروری ست در برخورد با آسیب‌ها و مسائل اجتماعی مرتبط بخصوص از سوی مددکاران اجتماعی آن را در نظر گرفت. و آن نیز عنصر "جبر و اجبار" می‌باشد. پاندمی کرونا و افزایش قرنطینه و به تبع آن تعطیلی کسب‌وکار، دورکاری کارمندان و آموزش مجازی دانش آموزان و دانشجویان موجب آن گردید که فعالیت‌های کاری، اقتصادی و آموزشی به مکانی به نام "خانه" کشیده شود و در این زمان والدین برعکس دوران پیش از کرونا، هم خود در فضای مجازی حضوری مستمر داشته و هم به دنبال تشویق کودکان و فرزندان جهت استفاده بیش‌ازپیش فضای مجازی برای آموزش بودند و این امر می‌توانست در کارکرد و تعاملات اعضای خانواده تأثیرگذار باشد. نکته دیگری که می‌توان به‌عنوان عامل مغفول در نظریه‌ها اشاره کرد بازگشت کارکردهای قدیمی خانواده است که به‌مرور از آن جدا شده بودند، نظیر کارکردهای تربیتی و آموزشی و... به فضای خانه و خانواده در دوران کرونا است. استفاده از رویکرد "امیک" و نگاه درون‌فهمانه به‌جای رویکرد "اتیک" و نگاه از بیرون که در بیشتر تحقیقات داخلی و خارجی صورت پذیرفته است جهت شناخت جامع‌نگر از ذینفعان پژوهش از نقاط قوت این پژوهش می‌باشد.

چارچوب مفهومی تحقیق

نظریات دورکیم که خانواده را یک پدیده‌ای اجتماعی می‌داند و معتقد است خانواده در روند تاریخی دچار افت‌وخیز شده و همچنین دگرگونی‌های سریع در جامعه موجب

بی‌هنجاری می‌گردد می‌تواند در این پژوهش که جامعه و به تبع آن نهادهای اجتماعی از جمله نهاد خانواده به دلیل شیوع سریع ویروس کرونا دچار مشکلات و تحولات انفجاری شده است کمک‌کننده باشد. نظریات تالکوت پارسونز از تقسیم‌بندی خانواده به دو نوع خانواده جهت‌یاب و خانواده فرزند یاب می‌تواند به‌عنوان یکی از نظریات راهگشا در این پژوهش جهت تبیین موضوع مورد استفاده قرار گیرد. با عنایت به حضور و نفوذ اینترنت و شبکه‌های مجازی از دهه ۸۰، مشارکت‌کنندگان این پژوهش دارای تجربه زیسته در هر دو خانواده بوده و کارکردها و تعاملات خانوادگی را درک نموده‌اند. تقسیم‌بندی دوگانه رنه کونینگ نیز در بررسی از نهاد خانواده به‌عنوان جزئی از کل جامعه و در ارتباط با مناسبات کلی جامعه و همچنین به‌عنوان یک نظام خاص با کارکرد مشخص نیز به محققین در بررسی پژوهش می‌تواند یاری برساند بخصوص در استفاده از مفهوم "ناهماهنگی" که تغییرات خانواده به‌عنوان یک گروه اولیه را با توجه به مناسبات آن با جامعه‌ای که در آن وجود دارد بررسی می‌نماید. تأثیرات مختلف پاندمی کرونا در سطح جامعه بر کارکردهای خانواده را می‌توان از مفهوم ناهماهنگی کمک گرفت که موجب "نابسامانی" و اختلال در روابط درونی خانواده‌ها را موجب می‌شود. همچنین نظریه بحران ارزش‌ها در تفاوت تعاملات خانوادگی در خانواده جهت‌یاب و فرزند یاب می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد بر طبق این نظریه، در جوامع انتقالی، مشکلاتی در اثر کشاکش سنت و مدرنیته پدید می‌آید. مفهوم «ازجاکنندگی» گیدنز که از منظر وی مهم‌ترین ویژگی مدرنیته است و همچنین شاخص‌های خانواده دموکراتیک (برابری، استقلال، احترام متقابل، تصمیم‌گیری از طریق برقراری ارتباط و آزادی از خشونت) می‌تواند در تحلیل دگرذیسی تعاملات خانوادگی از این جهت کمک‌کننده باشد که بدلیل استفاده اعضای جوان، همسران و دختران خانواده از تکنولوژی‌های ارتباطی و حضور در شبکه‌های اجتماعی مجازی دیگر در قید مرز و زمان نبوده و هرگاه که اختیار کنند می‌توانند در فضای مجازی و حضور در شبکه‌های اجتماعی مجازی در معرض انواع و اقسام اطلاعات قرار می‌گیرند و بخصوص در زمان

اوقات فراغتی که از قرنطینه کرونایی نصیب آنان شده است و خواهان "خانواده دموکراتیک" می‌باشند اما از سوی مردها بدلیل رسوب سنت‌های گذشته در ناخودآگاه جامعه قابل‌پذیرش نمی‌باشد و این امر می‌تواند موجب اختلال در تعاملات خانوادگی شود. نظریات مک لوهان در حوزه شبکه‌های مجازی و تأثیر آن در ارتباطات به همراه نظریات مانوئل کاستلز در خصوص بیان واقعیت از طریق نمادها و ادراک واقعیت به‌گونه‌ای مجازی در دگردیسی تعاملات خانوادگی و همچنین نظریه استفاده و خشنودی مک کوئیل و سانگوان مبنی بر اهداف پیوستن کاربران به شبکه‌های اجتماعی مجازی بخصوص در دوران شیوع کرونا و نظریه اجتماع مجازی هوارد لینکولد در این پژوهش دارای کاربرد هستند.

سؤالات پژوهش

- فضای مجازی در دوران شیوع ویروس کرونا چه تحولاتی در تعاملات اعضای خانواده ایجاد کرده است؟
- عوامل مداخله‌گر بر درهم تنیدگی تعاملات خانوادگی و فضای مجازی در پاندمی کرونا کدام اند؟
- درهم تنیدگی تعاملات خانوادگی و فضای مجازی دارای چه پیامدهایی می‌باشد؟

روش‌شناسی

دالی^۱ در سال ۱۹۹۲ اظهار داشت روش‌های کیفی به‌ویژه در زمینه پژوهش‌های خانواده با ارزش هستند به‌این‌علت که توجه آنها بر شناخت یا تعیین گرایش‌های ساختاری یا جمعیت شناختی در خانواده‌ها نیست. بلکه بر فرایندهایی متمرکز است که به‌واسطه آن خانواده‌ها واقعیات مربوط به خانواده خودشان را شکل می‌دهند، حفظ می‌کنند و

---

1. Daly

مورد بحث قرار می‌دهند (گرینشتین، ۱۳۹۰: ۱۱۶-۱۱۷). به همین دلیل در این پژوهش از پارادایم تفسیری و از روش گرنرد تئوری (GT) بهره گرفته شده است. مبانی نظری نظریه پایه ناشی از تعامل‌گرایی نمادین است که انسان را به‌عنوان عنصر کلیدی و شکل‌دهنده‌ای که در آن ساکن است، می‌بیند (Goleman Connor, 2007: 656) به‌طور خلاصه از روش مشاهده، تجزیه و تحلیل اسناد و به‌خصوص مصاحبه نیمه ساختاریافته در این پژوهش برای جمع‌آوری داده‌ها استفاده شده است. در میان فنون جمع‌آوری داده در پژوهش‌های کیفی، مصاحبه رایج‌ترین شکل جمع‌آوری داده در پژوهش کیفی است که اغلب منبع اصلی مورد نیاز در داده‌های کیفی برای فهم پدیده‌های مورد مطالعه است. (ازکیا؛ ایمانی جاجرمی، ۱۳۹۰: ۷۱). مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته در ابتدا بصورت حضوری و با نظر موافق مصاحبه‌شوندگان از ابزارهایی نظیر ضبط صوت استفاده گردید و پس از شیوع شدید بیماری کرونا و قرنطینه از نرم‌افزار اسکایپ استفاده شد. جامعه آماری عبارت است از کلیه عناصر و افرادی که در یک مقیاس جغرافیایی مشخص (جهانی یا منطقه‌ای) دارای یک یا چند صفت مشترک باشند (حافظ نیا، ۱۳۸۷: ۱۲۰). جامعه آماری این پژوهش والدین ساکن در شهرستان سمنان می‌باشند که بر مبنای سرشماری سال ۱۳۹۵ دارای ۵۲ هزار و ۱۱ خانوار می‌باشد (درگاه ملی آمار ایران). برای رسیدن به اشباع نظری با ۲۲ سوژه‌ای که خود و یا اعضای "خانواده فرزند یاب" آنان بیش از ۴ ساعت در روز در شبکه‌های اجتماعی مجازی حضور داشته‌اند، مصاحبه به‌عمل آمده است.

افراد در پژوهش‌های کیفی با دو معیار انتخاب می‌شوند. یکی شامل تناسب بین تجربه آن‌ها و سؤال پژوهش، چیزی که تحت عنوان "تناسب تجربه" نامیده می‌شود. معیار دیگر وجود ویژگی‌های یک "مطلع خوب" که تحت عنوان کیفیت شخصی شرکت‌کننده نامیده می‌شود. در این مورد تمایل شرکت‌کننده یک اصل مهم به حساب

-
1. Experiential fit
  2. Good informant

می‌آید (جلالی، ۱۳۹۱: ۳۱۲) بنابراین در این پژوهش نیز سعی شده است ابتدا از نمونه‌گیری مبتنی بر هدف (هدفمند) و نمونه‌گیری نظری استفاده گردد و از دو مقوله تناسب تجربه و مطلع خوب به‌خوبی استفاده گردد.

تحلیل داده‌ها در تحقیق کیفی بلافاصله بعد از آغاز جمع‌آوری داده‌ها شروع می‌شود. در حقیقت جمع‌آوری داده‌ها و تجزیه و تحلیل آنها معمولاً به‌طور همزمان انجام می‌گیرد. (دلاور؛ ۱۳۸۸: ۳۱۳) پیاده‌سازی مصاحبه‌ها، از همان اولین مصاحبه صورت پذیرفت و مصاحبه‌های بعدی نیز با عنایت به رفت و برگشت بین داده‌ها و کدهای مصاحبه و حساسیت نظری تنظیم می‌گردید. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از کدگذاری باز^۱؛ کدگذاری محوری^۲ و کدگذاری گزینشی^۳ برای رسیدن به مفاهیم^۴ و مقوله‌ها^۵ و قضایا^۶ استفاده شده است که بدلیل محدودیت مقاله از تشریح آن خودداری می‌گردد.

ون مانن^۷ (۱۹۷۷) برای اعتبارسنجی پژوهش‌های پدیدارشناسی شاخص‌های جهت‌دار بودن، قوی بودن، غنی بودن و عمیق بودن را ملاک قرار می‌دهد. (رضوی و همکاران، ۱۳۹۶: ۶۹) و محققین نیز جهت اعتبار یابی این پژوهش از شاخص‌های فوق بهره گرفته است. تعلیق یا اپوخه یا حذف پیش‌داوری‌ها نیز در تحقیق پدیدارشناسی اهمیت بسیار بالایی دارد (همان: ۶۹) به همین دلیل پژوهشگران سعی نمودند مصاحبه‌ها را بر مبنای حوصله و وقت بسیار پیاده‌سازی و کدگذاری نماید و از رفتارهای عجولانه پرهیز نماید. و در بعضی موارد توصیف‌ها و تحلیل‌ها را با خود مصاحبه‌کنندگان به مشارکت بگذارد و نظر آنان را نیز مجدداً جویا شود.

-
1. Open Coding
  2. Axial Coding
  3. Selective Coding
  4. Concept
  5. Categories
  6. Proposition
  7. Vanmanen

ملاحظات اخلاقی

تمام تلاش محققین بر آن بوده است که اخلاق پژوهش را در تمامی مراحل پژوهش به درستی لحاظ نمایند. البته باید اذعان داشت با عنایت به موضوع و ماهیت پژوهش با مشکلاتی نیز مواجه بودند چون هنوز خانواده و حریم خصوصی برای بسیاری از افراد جامعه به عنوان خط قرمز آنان محسوب و ارائه اطلاعات از خانواده به بیگانگان برای آنان به نوعی "تابوشکنی" محسوب می‌گردد و به همین دلیل محققین از ابتدا در خصوص دلایل انجام مصاحبه و نحوه استفاده از داده‌ها و شرایط ضبط مصاحبه‌ها و یادداشت‌برداری کاملاً با مصاحبه‌شوندگان صحبت نموده تا آنان به اقناع فکری رسیده و با طیب خاطر حاضر به همکاری باشند. به مصاحبه‌شوندگان نیز قول داده شد تا نامی از آنان در هیچ مرحله‌ای از پژوهش برده نشود و در حین مصاحبه‌ها نیز، مصاحبه‌شوندگان در پاسخ به سؤالات مصاحبه‌شونده، تحت فشار قرار نگرفته و مختار بودند به هر سؤالی که نمی‌خواهند یا برایشان سخت می‌باشد پاسخ ندهند.

یافته‌ها و تفسیر

در این بخش در ابتدا بصورت خلاصه نتیجه یافته‌های مرتبط با ویژگی‌های جمعیت شناختی مصاحبه‌شوندگان ذکر و در بخش دوم در خصوص پدیده دگردیسی تعاملات اعضای خانواده و فضای مجازی از منظر مشارکت‌کنندگان و همچنین شرایط علی، شرایط مداخله‌گر، راهبردها و پیامدهای پدیده مذکور با عنایت به فهم و تجربه زیسته مشارکت‌کنندگان ارائه می‌گردد.

یافته‌های جمعیت شناختی:

از ۲۲ سوژه مصاحبه شده، میانگین سن سوژه‌ها ۴۹ سال و کمترین آنها ۳۰ سال و بیشترین آنها ۶۱ سال داشتند. بیش از ۵۰ درصد از مصاحبه‌شوندگان دارای مدرک زیر دیپلم و دیپلم بوده‌اند و ۱۸ درصد نیز فوق‌دیپلم و لیسانس و ۳۲ درصد نیز دارای مدرک تحصیلی فوق‌لیسانس و بالاتر بوده‌اند. از لحاظ جنسیتی نیز ۴۹ درصد والد زن و ۵۱ درصد را والد

مرد تشکیل می‌دادند. عمده‌ترین شبکه‌های که مصاحبه‌شوندگان از آن استفاده می‌کردند شبکه اجتماعی اینستاگرام با ۳۷٪ و کمترین آن شبکه اجتماعی وایبر با ۲٪ بوده است.

دگردیسی تعاملات اعضای خانواده:

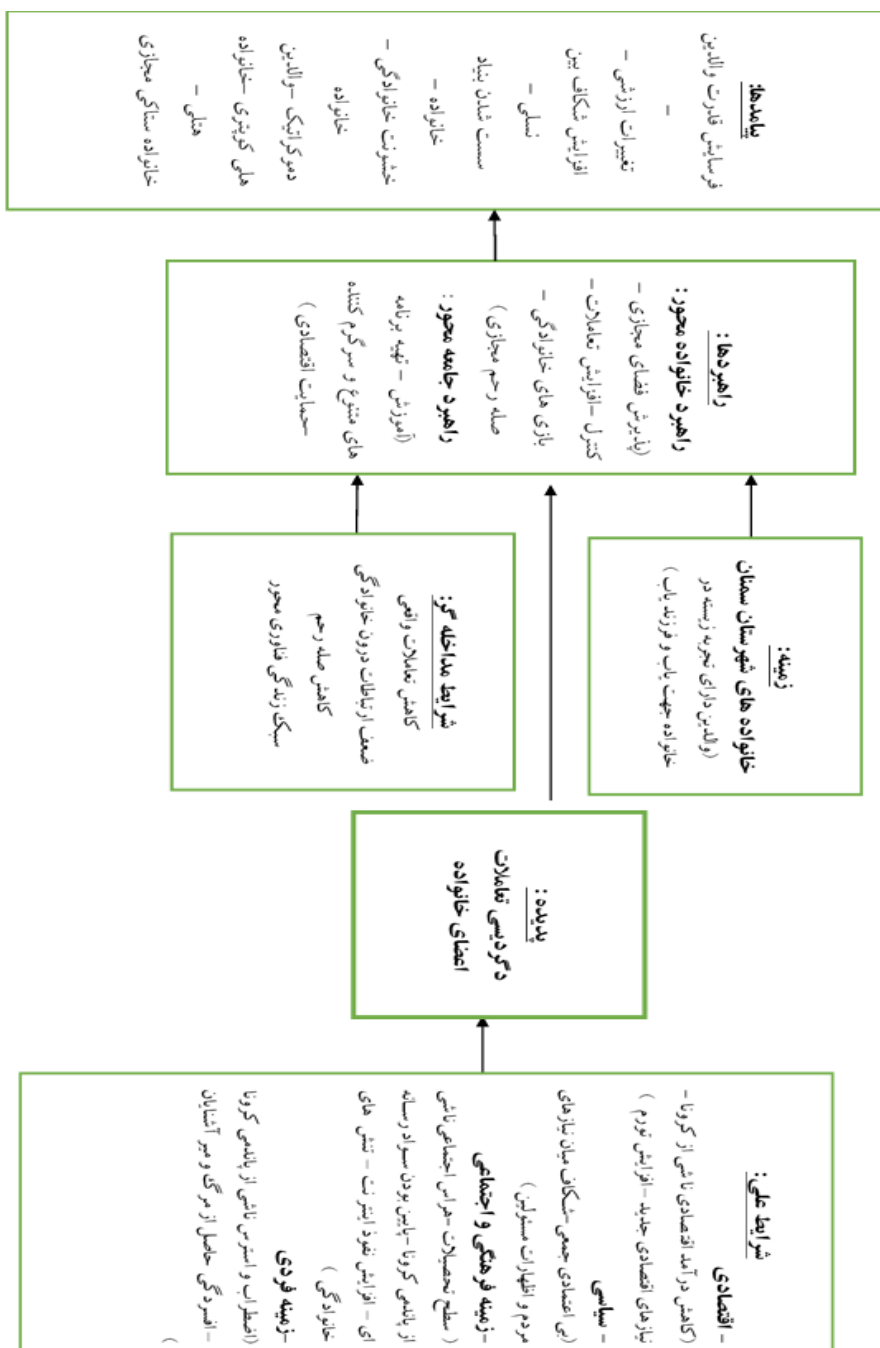
نمود نوسازی و سبک زندگی فناوری محور بر بستر فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی در دهه‌های اخیر در شهرستان سمنان و بخصوص در شرایط قرنطینه و همه‌گیری ویروس کرونا تغییرات شگرفی را در نهاد خانواده و الگوهای آن نظیر تعاملات اعضای خانواده وجود آورده است. مشارکت‌کنندگان این پژوهش به مفاهیمی مبنی بر تغییرات تعاملات اعضای خانواده اشاره کرده‌اند که در جدول شماره (۲) نشان داده می‌شود.

جدول ۲- مفاهیم و مقوله محوری دگردیسی تعاملات اعضای خانواده

مقوله	مفاهیم و کدها
دگردیسی تعاملات اعضای خانواده	عدم همکاری فرزندان در امور خانه - ضعف ارتباطات کلامی بین اعضای خانواده - تأثیر منفی فضای مجازی در روابط خانواده-ماشینی شدن روابط آدما-کم شدن صله‌رحم- استفاده بیش‌ازحد اعضای خانواده از فضای مجازی و دور شدن از فضای واقعی -کاهش شادی‌ها- استقلال‌طلبی فرزندان - دوره‌می های مجازی با نرم‌افزارهای مجازی -زندگی مبتنی بر تکنولوژی - کم‌حرکتی اعضای خانواده

بر مبنای فرایند پیاده‌سازی، کدگذاری‌ها و تحلیل یافته‌ها، والدین شهرستان سمنان در خصوص حضور و نفوذ فضای مجازی در گستره زندگی به امروزی شدن نهاد خانواده و همچنین تحول تعاملات اعضای خانواده بین "خانواده‌های جهت‌یاب" و "خانواده‌های فرزندیاب" بخصوص در دوران شیوع ویروس کرونا به مواردی اشاره کرده‌اند که در این مقاله از آن به‌عنوان پدیده "دگردیسی تعاملات اعضای خانواده" نام‌برده شده است. روند آن در مدل پارادایمی شماره (۱) نشان و در ادامه شرایط علی، مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها شرح داده خواهد شد.

مدل پارادایمی ۱- پدیده «دگر دیسی تعاملات اعضای خانواده»

شرایط علی:

منظور از شرایط علی، حوادث، رویدادها و اتفاقاتی هستند که منجر به وقوع یا توسعه یک پدیده می‌شوند (ازکیا؛ جاجرمی، ۱۳۹۰: ۹۷) از منظر مشارکت‌کنندگان پدیده "دگردیسی تعاملات اعضای خانواده" در دهه‌های اخیر و بخصوص در اواخر دهه ۹۰ شکل گرفته و با شروع پاندمی کرونا در اواخر سال ۱۳۹۸ تشدید یافته است. شرایط علی آن که موجب شکل گرفتن پدیده محوری شده‌اند بر مبنای چهار زمینه اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی و زمینه فردی دسته‌بندی شده که مفاهیم آن مطابق جدول شماره (۳) نشان داده می‌شود.

جدول ۳- مفاهیم و مقولات شرایط علی

مفاهیم و کدها	زمینه‌ها
کاهش درآمد اقتصادی - دورکاری در مشاغل دولتی و افزایش حضور والدین در منزل - بیکاری و یا کم‌کاری یکی از اعضای خانواده - افزایش تورم - نیازهای اقتصادی جدید	زمینه‌های اقتصادی
شکاف میان نیازهای مردم و اظهارات مسئولین - افزایش شهرنشینی - بالا رفتن آگاهی عمومی - بی‌اعتمادی جمعی - رهاشدگی فضای مجازی	زمینه‌های سیاسی
سطح تحصیلات والدین - پایین بودن سواد رسانه‌ای - هراس اجتماعی ناشی از مبتلا شدن به ویروس کرونا - تعطیلی مدارس	زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی
اضطراب شدید ناشی از اخبار مایوس‌کننده - تأثیر منفی مرگ‌ومیر آشنایان - عدم شرکت در مراسم‌های آشنایان علی‌رغم میل باطنی	زمینه فردی

در واقع با اندک تأملی در پژوهش‌های مرتبط با حوزه خانواده و همچنین مشاهده عینی ارتباطات و تعاملات اعضای خانواده در دنیای معاصر حاکی از این است که یک تغییرات اساسی در نوع تعاملات و ارتباطات به وجود آمده است به‌نوعی که کاهش محسوسی را می‌توان در رفت‌وآمدها و ارتباطات مشاهده کرد. برای تبیین این موضوع

می‌توان از نظریه بحران ارزش‌ها استفاده کرد. طبق این نظریه، در جوامع انتقالی، مشکلاتی در اثر کشاکش سنت و مدرنیته پدید می‌آید. در این مرحله برزخی، عناصر اخلاقی و ارزش‌های اجتماعی، بیش از هر چیز دیگر تغییر وضع می‌دهند. بسیاری از موضوعات بی‌ارزش دیروز، در محدوده عناصر نوین و مقبول امروزی پای می‌نهند و بسیاری از عناصر مطلوب اجتماعی از قلمرو ارزش‌های اجتماعی خارج می‌شوند. هر چه این تحول سریع‌تر باشد، تضاد و جابه‌جایی ارزش‌ها چشمگیرتر خواهد بود. در چنین شرایطی، نیروهای حاکم بر جامعه جای خود را به نیروهای تازه می‌سپارند و نظام ارزش‌های جامعه دستخوش آشوب می‌شود. بازتاب این وضعیت را می‌توان در نظام ارزش‌های خانواده مشاهده کرد ولی از آنجا که سرعت حرکت هر فرهنگ، با حرکت اقتصادی و نوآوری‌های تکنولوژی یکسان نیست، نسل‌هایی که در معرض چنین تحولات سریع اجتماعی قرار می‌گیرند، نمی‌توانند معیارهای همه‌پسندی برای وظیفه، فداکاری، تعاملات و ارزش‌های همانند آن داشته باشند. در این احوال، کشمکش درون خانواده بروز کرده و نابسامانی خانواده افزایش می‌یابد. (زاهدی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۲).

زمینه اقتصادی:

اقتصاد در سال‌های اخیر بر اثر تحریم و مسائل سیاسی دچار مشکلات متعددی گردیده است که در اواخر سال ۱۳۹۸ مسائل اقتصادی مرتبط به پاندومی کرونا نیز به آن اضافه شد به نحوی که بسیاری از مصاحبه‌شوندگان اعتقاد داشتند مسائل اقتصادی و متغیرهای مرتبط با آن ذهن آنان را چنان درگیر نموده است که بر تعاملات و ارتباطات آنان در خانه نیز تأثیر گذاشته است. پدیری (با عصبانیت و درماندگی) در این خصوص می‌گفت:

«... این‌ها همش حرفه پول خوشبختی نمیاره با این وضع گرونی چه جوری باید شکم بچه‌ها رو سیر کنیم بقیه احتیاجاتشون که بمونه این کرونا هم شده قوز بالای قوز از کجا تبلت و موبایل بخریم تازه کارم هم تق و لقی شده خوب این چیزا اعصابمو به هم میریزه...»

زمینه سیاسی:

از جمله مفاهیم اشاره شده در مصاحبه‌های مشارکت‌کنندگان دارای زمینه‌های مرتبط با سیاست و برنامه‌ریزی در سطح کلان می‌باشد. مطمئناً بی‌ثباتی و جدل‌های سیاسی در سطح کلان و همچنین خبرهای متعدد و گاه ضدونقیض در روزهای اولیه پاندمی کرونا موجب بی‌اعتمادی مردم به مسئولین شده بود. مادری اعتقاد داشت:

«راست رو که به آدم نمیگن هر کی میاد یه چیزی میگه موندیم کی راست میگه...»

زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی:

دو متغیر سطح تحصیلات اعضای خانواده بخصوص والدین و همچنین میزان پابندی آنان به آداب و رسوم و سنت‌های خانوادگی نقش اساسی در پذیرش یا عدم پذیرش حضور و نفوذ امواج فضای مجازی در محیط خانواده دارد مادری با تحصیلات ابتدایی در این خصوص اظهار می‌کرد:

«...اون قدیما مادرامون تا یک کم پول جمع می‌کردند می‌گفتند بریم برای دخترمون کاسه و بشقاب برای جهیزیه بگیریم الان دخترم میگه من جهیزیه نمی‌خوام پولشو بده می‌خوام برم ناخن بکارم اینا رو همش از اون تو کوفتی (موبایل و فضای مجازی) می‌بینند و یاد می‌گیرند...»

ولی بسیاری از والدین نیز حضور فضای مجازی را در خانواده پذیرفته بودند و با عنوان اینکه "دیگر جزئی از خانواده‌ام محسوب می‌شود" از فضای مجازی صحبت می‌کردند و نسبت به کاربردهای متنوع آن در فضای مجازی آگاهی داشته و از آن استفاده می‌کردند چنانچه مصاحبه‌شوندگان (با شادمانی) اظهار می‌کرد:

«..... خدا رو شکر این برنامه‌ها در فضای مجازی اجرا شد وگرنه چگونه میتونستم آتیش پاره‌ها مو توی خونه سرگرم کنم و نگه‌دارم...»

زمینه فردی:

ترس از شیوع بیماری و درگیر شدن خود و یا یکی از عزیزان به این بیماری موجب ایجاد اضطراب و به تبع آن ایجاد و افزایش استرس را در خانواده‌ها به همراه

داشته است. برای بسیاری از والدین که دارای تحصیلات پایین بوده و آموزش کافی در خصوص رسانه و اینترنت ندیده بودند فضای مجازی را دنیای پر از رمز و رازی در نظر می‌گرفتند و آن را چون "خانه وحشت" تصور می‌کردند و حضور مداوم اعضای خانواده و بخصوص فرزندان و زنان را در آن به راحتی بر نمی‌تابیدند و همین نگاه در ابتدای امر قرنطینه، موجب ایجاد سوء تفاهم و کاهش اعتماد بسیاری شده بود و تنش‌ها و اختلافات خانوادگی بسیار زیادی بخصوص مابین والدین و فرزندان و همچنین همسران را با خود به همراه آورده بود چنانکه مشارکت‌کننده خانمی (با استیصال و درماندگی) می‌گفت:

«... نمیدونم اون تو چیکار می‌کنن هر وقت می‌پرسم دارای چیکار می‌کنی اون تو، می‌گه دارم درس می‌خونم. منم که بلد نیستم از این علمک شیطان خیلی می‌ترسم خوب چاره ندارم...»

پدیده محوری:

واقعیت این است که در دنیای معاصر روابط و تعاملات میان انسان‌ها با یکدیگر با دگرگونی‌های اساسی مواجه شده است به نوعی که می‌توان گفت به سمت عددی و حسابی شدن روابط آدمیان پیش رفته است. اگر برقراری روابط با دیگران در گذشته بنحواً ایجاد صمیمیت و دوستی و تفرج خاطر افراد صورت می‌گرفت اکنون اهداف دیگری را دنبال می‌کند. این امر به گونه‌ای است که در بین اعضای یک خانواده هسته‌ای هم وجود دارد. در این راستا جامعه شناسان از دگردیسی صمیمیت و تعاملات بحث می‌کنند. بنابراین، امروزه دیگر مسئله اصلی برای جامعه شناسان خانواده تحلیل کارکردی و ساختاری نهاد خانواده نیست، بلکه کانون اصلی توجه آنها به این مسئله معطوف است که مردم چگونه زندگی شخصی و صمیمی‌شان را در زمینه تغییرات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی معاصر سازماندهی و تجربه می‌کنند. به سخن دیگر، روابط صمیمی، در شکل روابط خانوادگی، خویشاوندی، روابط جنسی و زناشویی در

کنار پیوندهای دیگری چون دوستی در کانون مباحثات جامعه‌شناسی معاصر خانواده قرار دارد. (لطفی زاده و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۱۴) مشارکت‌کننده‌ای در خصوص تغییر الگوی تعاملات خانوادگی در خانواده پدری و آنجایی که رشد یافته بودند و در خانواده‌ای که تشکیل داده بودند بسیار اظهار نگرانی کرده و (با حسی از اندوه و نوستالژیک) نسبت به آن اظهار داشتند:

«اون موقع که ما بچه بودیم معمولاً با خواهر و برادر بزرگ‌تر خود بازی می‌کردیم و صحبت و حرف می‌زدیم با پدر و مادرمون هم رابطه مون خوب بود چون وقت زیادی هم داشتیم ولی الان بچه‌ها خیلی مشغول شبکه‌های اجتماعی و فضای مجازی هستن و بعضی وقتاً اصلاً وقت ندارند که به بازی با دوستانشون هم برسند...».

مشارکت‌کننده آقا (با حسی از شرمندگی) در خصوص وجود شرم و حیا و حفظ حرمت بزرگ‌ترها در خانواده‌های جهت‌یابی که رشد پیدا کرده بود چنین می‌گفت:

«برای تعویض لباس از بچگی پشت پرده می‌رفتیم و جلوی پدر و مادرمون انجام نمی‌دادیم، آگه مهمان داشتیم اتاق‌های دیگر. زن‌ها و خواهرم جلو پدرم دراز نمی‌کشیدند و حتی اگر جلمون می‌خواستیم باید حتماً روانداز مینداختن چه فصل گرما باشه چه سرما. اصولی در خانواده حاکم بود. الان دیگه خیلی راحت جلوت دراز می‌کشن و...».

بحران کرونا از اواخر دهه ۹۰ و هراس همگانی ناشی از آن و قرنطینه اجباری از سوی سیستم و ساختار دولتی موجب گردید تعاملات اعضای خانواده‌ها نیز ابعاد تازه‌ای یابد بخصوص در روابط بین اعضای "خانواده‌های فرزند یاب" با "خانواده جهت‌یاب". فرزندان سعی می‌نمودند جهت جلوگیری از شیوع و تسری بیماری به والدین و بخصوص سالخوردگان از حضور در منازل آنها خودداری نمایند. مهم شدن نسل اول، سالمندان از نتایج مهمی است که در این شرایط بدست آمده است. محوریت نسل اولی‌ها و مراقبت نسل دوم و سوم در خانواده ایرانی در اغلب گفتگوهای بین اعضای خانواده شنیده‌ایم که فرزندان به نسل اولی‌ها سفارش می‌کنند که در خانه بمانند و مراقب سلامتی‌شان باشند. نسل میانی و نسل سوم خانواده ایرانی دل‌نگران حیات و نحوه زندگی نسل اولی‌ها می‌باشند. این است که می‌توان گفت که کرونای ایرانی به جای

عبور از پیرانش، تمرکز را بر پیران گذاشته است (آزاد ارمکی، ۱۳۹۹: ۴۵). مادری ۶۱ ساله (با خستگی و حالتی از دل‌تنگی) می‌گفت:

«بچه هام خیلی رعایت می‌کنند که من و باباشون کرونا نگیریم. الان هم نمیان خونه
یه نوه دارم که بچه زرنگیه گاهی این تلفونشو میاره منو بچه‌های دیگم که تهرانند و یه
پسرم خارج با هم حرف می‌زنیم و میبینمشون آگه این نباشه دلم میترکه اون قدیما این
چیزا نبود...».

شرایط مداخله‌گر:

شرایط مداخله‌گر، شرایطی هستند که منجر به تسهیل در دگرذیسی تعاملات
اعضای خانواده می‌شوند بر مبنای پیاده‌سازی و کدبندی مصاحبه‌های مشارکت‌کنندگان
در پژوهش حاضر، شرایط مداخله‌گر در چهار عنوان ذیل دسته‌بندی گردیده است.

جدول ۴- مفاهیم و کدهای شرایط مداخله‌گر

مقاله	مفاهیم و کدها
کاهش تعاملات واقعی	فرصت کم اعضای خانواده جهت با هم بودن - کم‌حرکی - اعتماد به اینترنت و شبکه‌های مجازی
ضعف ارتباطات درون خانوادگی	تفاوت نگاه والدین و فرزندان به زندگی - دایره واژگانی متفاوت بین والدین و فرزندان - سرگرم شدن در فضای مجازی - ارتباط با همالان و هم اندیشان در شبکه‌های اجتماعی مجازی
کاهش صلح‌رحم	زندگی ماشینی - شیوع ویروس کرونا - ترس از مبتلا شدن به بیماری بخصوص سالمندان - ترس از انگ اجتماعی مقصر جلوه دادن شیوع ویروس کرونا - مشغله زیاد
سبک زندگی فناوری محور	گسترش رسانه‌های ارتباطی - دسترسی آسان به اینترنت - زندگی موبایلی - افزایش شبکه‌های اجتماعی مجازی - افزایش ارتباطات مجازی - تسلط تکنولوژی

زمینه‌های ذکر شده هر کدام می‌توانند در تغییر تعاملات خانوادگی نقش اساسی بازی کنند. اکثر مشارکت‌کنندگان نیز اظهار می‌داشتند بحران کرونا و حضور در جمع خانه در ابتدای امر، موجب همدلی و همیاری بین اعضای خانواده شده است اما در یک پروسه طولانی مدت، به زعم آنان افسردگی اجتماعی برای اعضای خانواده را در پی داشته است. بنابراین جهت سرگرم نمودن فرزندان و اعضای خانواده گاهی خود والدین آن‌ها را تشویق به حضور در فضای مجازی می‌نمودند.

هرچند والدینی هم اعتقاد داشتند فضای مجازی به‌عنوان یک عامل مداخله‌گر موجب اختلال در کارکرد خانواده‌ها شده است. حضور مداوم در منزل و ارتباط با دنیای خارج از طریق موبایل و اینترنت موجب کم‌تحركی بسیاری از افراد جامعه را در پی داشته است که کودکان و نوجوانان نیز در خانه از این امر مستثنی نمی‌باشند. مصاحبه‌شونده‌ای (باحالتی عصبانی) اظهار داشتند:

«... به فرزندم می‌گویم: محمد از رختخواب بلند شو و پشت میز درستی‌بخون توی

کلاسها شرکت کن یه وقت زخم بستر می‌گیری...»

مادری میانسال نیز (با عصبانیت) در خصوص گسترش افراطی تکنولوژی در روابط خانوادگی گفت:

«کاشکی یه طوری بشه بزنین اینترنت بترکه شاید زندگی به حالت عادی برگرده.

من این چند وقت که اینترنت قطع بود خونه مادرم رفته بودیم خیلی بیشتر همو دیدیم

و گفتیم و خندیدیم و صحبت و حال و احوال کردیم و..... خیلی رابطه‌ها گرم‌تر بود.»

راهبردها:

راهبرد مکانیزم تدابیری است که در برخورد با پدیده به کار گرفته می‌شود. کنشگران جهت تحقق پدیده به تدابیری می‌اندیشند و بر اساس شرایط و امکانات موجود راهبردی را اخذ می‌کنند. اشتراوس و کوربین راهبرد را چگونگی مدیریت توسط افراد در مواجهه با مسائل تعریف می‌کنند (اشتراوس و کوربین، ۱۳۹۲: ۱۵۵).

راهبردهایی که از خلال مصاحبه‌های مشارکت‌کنندگان در این پژوهش می‌توان استخراج نمود را می‌توان به دو بخش کلی راهبردهای مبتنی بر درون خانواده و راهبردهای مبتنی بر خارج از نهاد خانواده تقسیم نمود.

جدول ۵- مفاهیم و کدهای مرتبط با راهبردها

راهبردها	مفاهیم و کدها
خانواده محور	پذیرش حضور فضای مجازی در زندگی - کنترل مستقیم و غیرمستقیم - تلاش جهت افزایش تعاملات واقعی اعضای خانواده - بازی‌ها خانوادگی در دوران کرونا- استفاده مناسب از فضای مجازی - صله‌رحم‌های مجازی
جامعه‌محور	آموزش والدین - افزایش سواد رسانه‌ای توسط رسانه‌های عمومی - تهیه بسته‌های شاد و متنوع از طریق رسانه‌ها در زمان قرنطینه - حمایت‌های اقتصادی دولت در زمان پاندمی کرونا

راهبرد خانواده محور:

راهبردهای "خانواده محور" مبتنی بر روش‌ها و راهکارهایی است که والدین جهت کاهش تأثیر مخرب فضای مجازی به صورت خودآگاه برنامه‌ریزی نموده و در محیط خانه اجرا می‌نمایند تا همدلی و نشاط را در "روزهای سیاه کرونایی" در محیط خانواده افزایش دهند. مشارکت‌کننده آقای با مدرک تحصیلی فوق‌لیسانس (با اعتمادبه‌نفس بالایی) در این خصوص اظهار می‌داشت:

«...با بچه‌ها شب‌ها پانتومیم بازی، فوتبال دستی و خیلی بازی‌های دیگه ای می‌کنیم. باید بچه‌ها رو بدست آورد و اگر از دستت در برند و توی فضای مجازی گم بشوند دیگه کار تمومه من اسم این بازی‌ها رو گذاشتم بازی شادی...»

بر مبنای یافته‌ها، بسیاری از والدین به باور حضور و نفوذ مداوم فضای مجازی در میان زندگی رسیده و بر مبنای آن رفتارهای خود را تنظیم می‌نمودند مشارکت‌کننده آقای (با حالتی مزاح وار) به تأثیرات مثبت فضای مجازی در نهاد خانواده امروزی تأکید داشت و اعتقاد داشت:

«...اینترنت به نعمته فکر کن الان کرونا باشه و اینترنت نداشته باشی...».

خانم شرکت کننده‌ای (با حالتی از اطمینان و شوق) در رابطه با نقاط مثبت و منفی استفاده از تکنولوژی ارتباطی و فضای مجازی چنین اظهار نظر کرد:

«.. خب فضای مجازی به نظرم نقاط مثبت زیادی داره. مثلاً من به عنوان مادر خونه میخوام به تنوعی بدم توی غذاهام وقتی دسترسی دارم به اینترنت و فضای مجازی سریع به سرچ می‌کنم و خیلی چیزها یاد می‌گیرم و درست می‌کنم یا یکسری خریدها داریم که حس می‌کنیم خریدش از طریق فضای مجازی شاید بهتر باشه و متنوع‌تر باشه. از نزدیک بینیم از طریق فضای مجازی تصویری هم می‌بینیم و دلمون باز میشه. اینم واقعاً دیدم که چه زندگی‌هایی از طریق فضای مجازی از هم پاشیده...».

تشکیل شبکه‌های مجازی خانوادگی نیز از راهبردهایی بود که افراد جهت ارتباط با اقوام و خویشان تشکیل داده بودند تا بتوانند ضمن جویا شدن احوال دیگران اوقات فراغت خود را سپری کنند.

راهبرد جامعه‌محور:

منظور از "راهبردهای جامعه‌محور" مرتبط با رفتارها و راهکارهای است که خارج از حیطه اختیارات و قدرت والدین و خانواده‌ها بوده و مرتبط با ساختار، دولت و حکومت می‌باشد که می‌توان انتظاراتی که والدین از حکومت داشتند، نامید. مشارکت کننده مرد (با حالتی آرام و با یقین) در خصوص استفاده درست و نادرست از فضای مجازی و ضرورت آموزش آن از سوی دولت و نهادهای آموزشی اظهار داشتند:

«.. به نظرم اینترنت و فضای مجازی نقش مثبت زیاد داره و هر وسیله‌ای به قصد و نیت خیر ساخته میشه. حتی اسلحه هم به نیت دفاع انسان ساخته شده. حالا اینکه انسان چطور از وسایل استفاده میکنه به ذات و فرهنگ آدم برمیگرده. اینترنت و فضای مجازی هم قرار بود ارتباطات رو قوی کنه اما بعضی‌ها استفاده نادرست میکنن. مثلاً شما میتونی هرچی خواستی سریع بخری و یا شما میتونی با هرکسی از هر جای دنیا

راحت صحبت کنی. میتونی سرگرمشی یا اطلاعات بروز دنیا رو تو کمتر از چند ثانیه بدست بیاری باید از سوی سیستم آموزشی و رسانه‌ها آموزش..».

پیامدها

پیامدها، نتایج و حاصل کنش‌ها و واکنش‌ها هستند. سوژه‌های تحت مطالعه به پیامدهایی در خصوص پدیده دگردیسی تعاملات اعضای خانواده اشاره کرده‌اند.

جدول ۶- مفاهیم و پیامدها

پیامد	مفاهیم و کدها
فرسایش قدرت والدین در خانواده	عدم کنترل فرزندان توسط والدین- فرزند سالاری- عدم قبول افکار والدین توسط فرزندان- احساس استقلال فرزندان نوجوان- نقش پررنگ فرزندان در تصمیم‌گیری- آزادی نسبی فرزندان در خانواده
تغییرات ارزشی	اعتقادات مذهبی ضعیف - تلقی کهنگی از رسومات- اعتقاد به تعداد کم فرزندان - مادی شدن نسل جدید- نداشتن حریم خصوصی زندگی در فضای مجازی - منفی گرا بودن نسل جدید- ارزش دانستن مجرد-شکست قیح طلاق
افزایش شکاف نسلی	تفاوت تفکر در نسل جدید- تأثیر فضای مجازی در ایجاد اختلاف نسل‌ها- تشدید شکاف مابین والدین و فرزندان بدلیل حضور در شبکه‌های مجازی و کسب اطلاعات عمومی از فضای مجازی- علایق متفاوت فرزندان- توهم دانایی ناشی از بمباران اطلاعات در فضای مجازی
سست شدن بنیاد خانواده	دوری اعضا از هم -فاصله عاطفی -کاهش مراودات -کمرنگ شدن صمیمیت - بلوغ زودرس جنسی - افزایش طلاق عاطفی -نداشتن حریم خصوصی
خشونت خانوادگی کلامی و غیرکلامی	کاهش اعتماد - افزایش سوءتفاهم -اعتیاد اینترنتی - پایین آمدن آستانه تحمل - درگیری‌های لفظی و غیرلفظی
فضای دموکراتیک	احترام به سلايق - استقلال در انتخاب- مشارکت در تصمیم‌گیری- احترام به نظرات اعضای خانواده- تصمیم‌گیری بر اساس مشورت-

واقعیت زندگی‌های امروزی نشانگر استفاده روزافزون از فناوری‌های ارتباطی و شبکه‌های اجتماعی مجازی هست که به‌عنوان شمشیر دو لبه عمل می‌کند. به‌طوری‌که هم دارای تأثیرات مثبت در ابعاد مختلف نهاد خانواده در عصر دیجیتال می‌باشد و هم دارای تأثیرات منفی که اگر کنترل و نظارت صورت نگیرد در مواردی به مسائل و آسیب‌هایی منجر می‌شود که بنیان خانواده را دچار تزلزل و موجب انواع خشونت‌های خانوادگی می‌گردد.

در خصوص پیامد فرعی تغییرات ارزشی می‌توان از نظریه امیل دورکیم بهره گرفت. بر طبق نظر دورکیم انتقال همبستگی از مکانیکی به ارگانیکی باعث بروز بی‌هنجاری، اختلال و نابسامانی در روابط، قواعد و ارزش‌های اجتماعی می‌شود و دگرگونی سریع در جامعه باعث وقوع بی‌هنجاری در جامعه می‌گردد. به همین دلیل وقوع پاندمی کرونا موجب دگرگونی سریع در ابعاد اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جوامع قرار گرفت و خانواده نیز از این دگرگونی بی‌نصیب نماند. مشارکت‌کننده زن (با حسی نوستالژیک) در خصوص تغییر ارزش‌ها و حرمت و احترام به بزرگ‌ترها در نسل جدید چنین می‌گفت:

«... گفتم دیگه تفاوت اصلی آینه که قدیم دلبستگی بیشتر بود باهم بودن بیشتر بود. حجب و حیا بیشتر بود ولی با اومدن اینترنت و فضای مجازی خیلی از اینها از بین رفته یا کمرنگ شدن جوونا حجب و حیاشون کم شده و الگوبرداریشون از ادمایه که توی فضای مجازی میبینن هرروز و این خیلی بده...»

به‌زعم بسیاری از صاحب‌نظران استفاده از موبایل و به‌تبع آن فضاهای مجازی و شبکه‌های اجتماعی در زندگی امروز اجتناب‌ناپذیر شده است. قدر مسلم، فناوری اطلاعات و ارتباطات و بخصوص موبایل و فضای مجازی الگوهای حاکم بر نهاد خانواده را دچار چالشی اساسی کرده است. به‌عبارتی‌دیگر، تکنولوژی موبایل و شبکه‌های اجتماعی مجازی موجبات تغییرات اساسی را در روابط بین زن و مرد و اعضای خانواده را در دنیای امروز را فراهم ساخته است و در بسیاری موارد با خود

تنش‌ها و اختلافات خانوادگی و بخصوص خشونت‌های کلامی و غیرکلامی را به همراه آورده است.

یکی از مشارکت‌کنندگان مرد پژوهش حاضر در رابطه با فرزندسالاری و نادیده گرفته شدن بزرگ‌ترها توسط بچه‌ها (با حالتی از استیصال و عصبانیت) چنین می‌گفت:

«... به پسر می‌گم، باباجان، عزیز من چرا تو با مادرت حرف نمی‌زنی؟ چرا با ما حرف نمی‌زنی؟ بیرون گپ و گفت و خندت رو با دوستان می‌کنی، میای خونه مَث دیوار میشی و ساکتی و فقط سرت تو گوش می‌موبایله...».

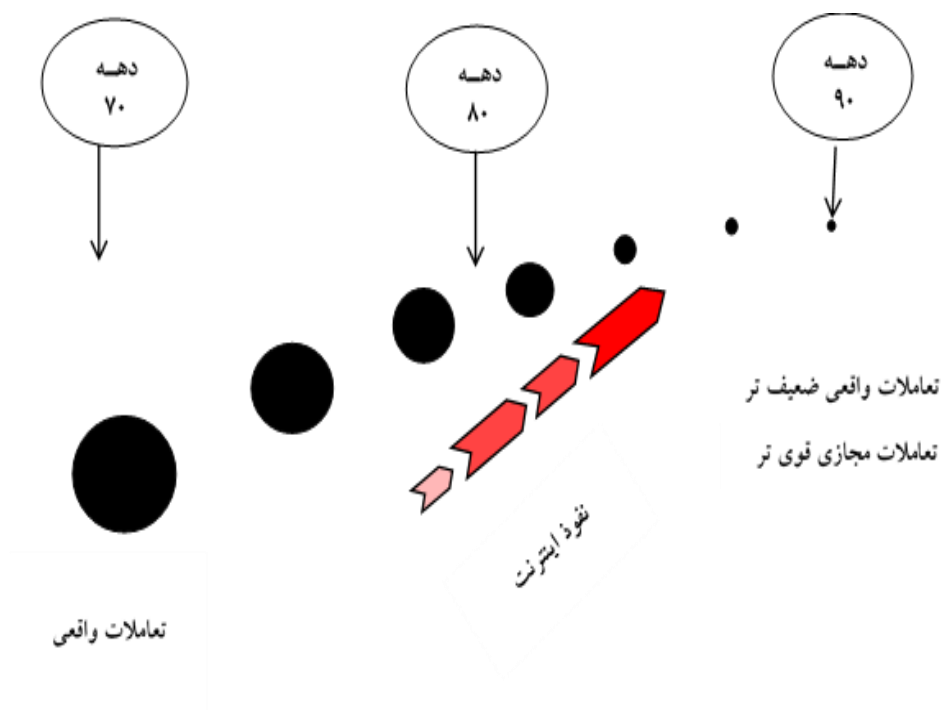
تفسیر الگوهای پارادایمی:

در الگوی پارادایمی تعاملات درون‌گروهی که در دهه ۱۳۷۰ در نهاد خانواده و نظام خویشاوندی غالب بوده با در نظر گرفتن زمینه زمانی و موقعیتی متغیرهایی همچون اعتقادات مذهبی قوی، تربیت خانوادگی و انسجام در خانواده عوامل مداخله‌گری بودند که تعاملات درون‌گروهی را امکان‌پذیر یا محدود می‌کردند. این مقوله منجر به خاص بودگی روابط و کنش‌های متقابل بین اعضای خانواده و خویشاوندان شده بود. در واقع، این نوع کنش متقابل در خانواده‌های دهه ۷۰ دارای مرزبندی‌های شدیدی در روابط و تعاملات برای اعضای خانواده ایجاد می‌کرد. تعاملات درون‌گروهی در نهاد خانواده، سرمایه اجتماعی مبتنی بر تعلق خویشاوندی، مشارکت درون‌خانوادگی، روابط محله‌ای و اعتماد خویشی را به وجود آورده بود که بسیاری از فرصت‌های ارتباطی و کنش متقابل اعضای خانواده را خارج از گروه‌های قومی و طایفه‌ای محدود می‌کرد. پیامد چنین تعاملی، خاص بودگی روابط در خانواده‌های جهت‌یاب گذشته بود که دیواری را بین خودی و غیرخودی، آشنا و غریبه، اعتماد خاص و اعتماد عام ترسیم می‌کرد. اما از منظر مشارکت‌کنندگان از دهه ۸۰ و بخصوص دهه ۹۰ با ورود و نفوذ فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی مجازی و شروع پاندمی کرونا از اواخر سال ۱۳۹۸ ما شاهد دگرذیسی سریع تعاملات اعضای خانواده می‌باشیم

به نحوی که با حضور پاندمی کرونا و افزایش قرنطینه، ارتباطات حضوری که در دهه ۷۰ شاهد آن بودیم منجر به ارتباطات غیرحضوری در اواخر دهه ۹۰ و بخصوص در دوران پاندمی کرونا شده است. همان گونه که در شکل شماره (۱) نشان داده می شود از نظر شرکت کنندگان از دهه ۸۰ هرچقدر نفوذ اینترنت بیشتر می شود به همان نسبت نیز تعاملات میان اعضای خانواده و بین خانواده ها ضعیف تر می گردد.

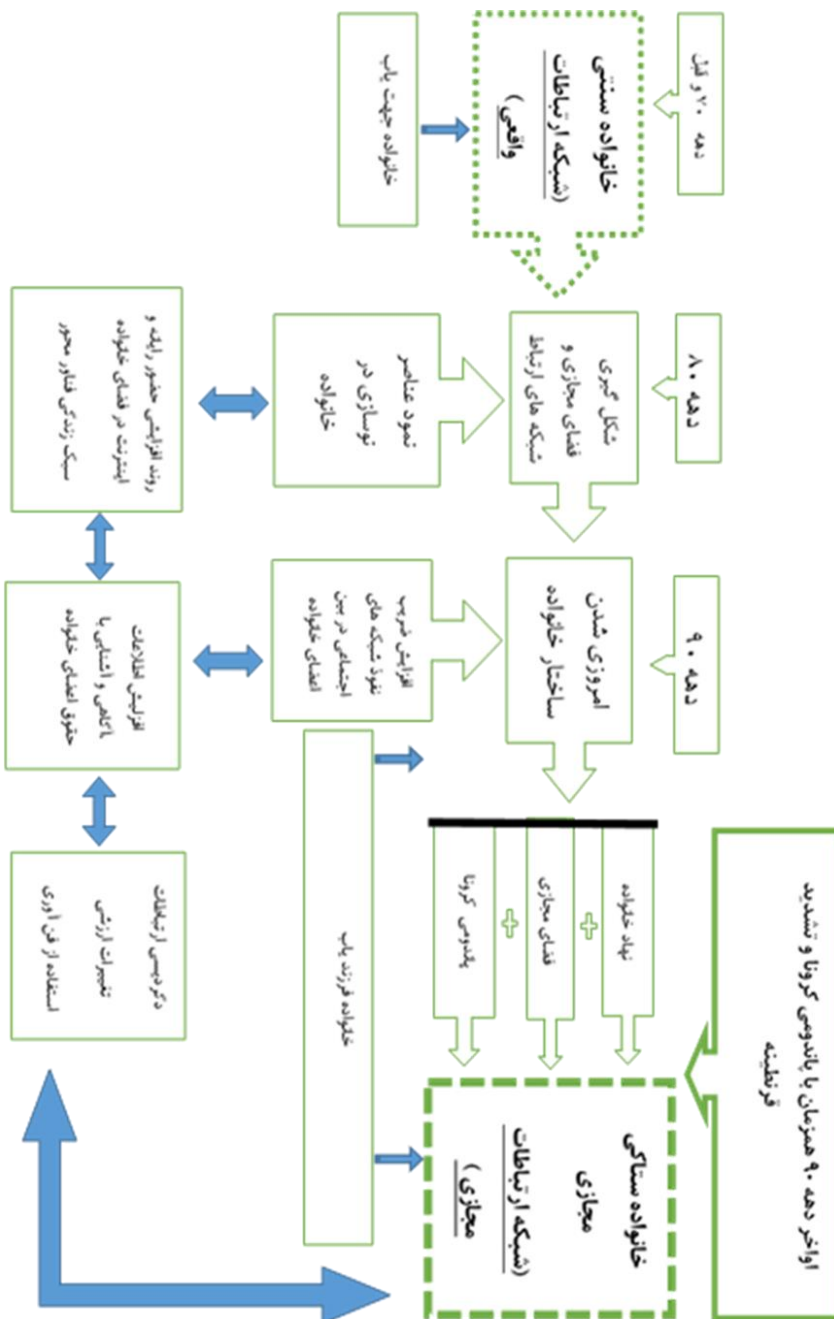
شکل ۱- روند تغییر تعاملات اعضای خانواده

در انتها آنچه از مطالعات و یافته های مصاحبه شوندگان استخراج شد نشانگر آن است که خانواده های شهرستان سمنان در دهه های اخیر از نوعی "خانواده های ستاکی" بودند خانواده ای میان خانواده هسته ای و خانواده گسترده که فرزندان با ازدواج از خانواده پدری جدا می شدند و زندگی مستقلی را تشکیل دادند اما هیچ گاه رابطه اصلی

خود را با خانواده پدری از دست نداده و اکثراً یکی از اعضای خانواده نقش حمایت و مراقبت از والدین را پذیرفته بودند و با شیوع ویروس کرونا که موجب قرنطینه شدید و بخصوص تشدید قرنطینه برای سالخوردگان شد اعضای خانواده ترجیح دادند تا به جای حضور فیزیکی در خانواده پدری در اوقات و زمان‌های مختلف، با استفاده از نرم‌افزارهای موجود دیداری نظیر "واتساپ" که وابسته به زمان و مکان خاصی نیست و هر لحظه فرد می‌تواند از آن استفاده نماید رابطه خویش را هم با اعضای خانواده و هم خانوار حفظ نمایند که از آن در این پژوهش به عنوان نظریه جوهری "خانواده ستاکی مجازی" نام برده شده است. که در مدل مفهومی شماره (۲) نشان داده شده است.

مدل مفهومی ۲- روند دگردیسی تعاملات اعضای خانواده

بحث و نتیجه‌گیری

در مقوله دگردیسی تعاملات اعضای خانواده، ارتباطات از نوع سنتی و درون‌گروهی به سمت تعاملات برون‌گروهی و مدرن تغییر شکل داده است. این نوع دگرگونی در نحوه تعامل و ارتباط مرهون پدیده امروزی شدن خانواده و متغیرهای همبسته آن می‌باشد. دگردیسی در تعاملات، ارتباطات محدود و بسته و خاص را به ارتباط باز و عام تغییر شکل داد به نحوی که پیشرفت‌های تکنولوژیکی موجبات گسترش دایره ارتباطات و اعتماد به کسانی که ناآشنا بودند را هم فراهم ساخت. در واقع با این اتفاق مهم، بسترهای آشنایی افراد هم با یکدیگر دگرگون‌شده و شعاع ارتباطات از مرزهای خانوادگی، طایفه‌ای و خویشاوندی خارج شده و به نوعی در گستره جهانی با سلاقی و علایق مختلف جریان می‌یابد. البته باید این نکته را خاطر نشان ساخت که در بسیاری موارد همچنان تعاملات درون‌گروهی و خاص در برابر تعاملات برون‌گروهی و عام جان‌سختی کرده و تعاملات سنتی به تعاملات مدرن به صورت کامل تبدیل نشده است.

هراس اجتماعی ناشی از شیوع ویروس کرونا از اواخر بهمن‌ماه سال ۱۳۹۸ در ایران موجب اختلال در کارکرد نهادها از جمله نهادهای اقتصادی و نهادهای مرتبط آموزشی در سطح اجتماعی گردید و به صورت مستقیم در کارکردهای مرتبط با نهاد خانواده بخصوص تعاملات اعضای خانواده اثر گذاشته است. تعطیلی مدارس و آموزش‌های غیرحضوری از یک‌سو و تعطیلی کسب‌وکارهای کوچک و متوسط و دورکاری اکثر کارمندان از سوی دیگر و تأکید حاکمیت و دولت بر قرنطینه، منجر به حضور حداکثری اعضای خانواده در محل زندگی و خانواده گردید. بر مبنای تحلیل پاسخ سوژه‌ها، این فرصتی بود برای خانواده‌هایی که والدین آنها هر دو شاغل بودند تا زمان بیشتری در کنار هم باشند و اوقات فراغت و فرصت‌های خالی که از این رهگذر بدست آورده بودند را با توجه به فضای مجازی در سه فعالیت کلی ذیل بگذرانند:

- پیگیری امور کاری، اقتصادی و آموزشی

- دور دور اینترنتی و حضور در شبکه‌ها و فضای مجازی و پر نمودن اوقات فراغت
- صله‌رحم اینترنتی با دوستان و بستگان

مداخله "نقش‌های محقق"^۱ و "نقش‌های محول"^۲ اعضای خانواده در دوران قرنطینه نیز موجب بروز تنش‌هایی در خانواده و "تضاد نقش‌ها" در دوران قرنطینه گردید بخصوص ضعف در مهارت‌های ارتباطی والدین با فرزندان و بخصوص فرزندان نوجوان در دوران قرنطینه بیشتر هویدا گردید چنانکه فرزندان به‌ناچار جهت پر نمودن اوقات فراغت و همچنین گرفتن آموزش‌های غیرحضوری، ساعت‌های طولانی در فضای مجازی حضور مداوم داشتند و این امر موجب نگرانی و تشویش والدین گشته و تنش‌های میان اعضای خانواده را موجب شده است. شیوع ویروس کرونا موجب قوت گرفتن تیپ "والدین هلی‌کوپتری" گردید والدینی که سعی می‌کردند در خانه تمامی نیازهای فرزندان را برآورده سازند و به قول یکی از مصاحبه‌شونده خانم:

«تمام حواسم این بود که بچه‌ها خیلی درگیر کار خونه نشن و متوجه اخبار منفی

نشوند و دچار استرس نشوند»

حساسیت بیش‌ازحد در بعضی از والدین موجب گردید که بیش‌ازپیش نسبت به نیازهای فرزندان اهمیت داده و نسبت به رفع آن بکوشند تا جایی که کودکان فکر کنند در هتل زندگی می‌کنند. فرزندان چنین والدینی که سعی می‌نمودند تمام نیازها و خواسته‌های فرزندان‌شان را برآورده سازند و این را وظیفه خود می‌دانستند و معتقد بودند "تا در خانه بابا هستند بگذار آسوده باشند" موجب شد برای این نوع کودکان خانه بعنوان یک هتل معنا گردد و "خانواده و فرزندان هتلی" در دوران شیوع کرونا بشدت تقویت گردید.^۳ البته قابل ذکر است این تیپ از والدین و خانواده‌ها (والدین

1. Achieved Role

2. Ascribed Assigned Role

۳- با فرزند یکی از سوژه‌ها که دختر و دارای ۱۷ سال سن بود در این خصوص صحبت نمودم مبنی بر اینکه پس از اتمام تحصیلات و ازدواج چگونه زندگی خواهد کرد با عنایت به اینکه هم‌اکنون تمام وظایف و کارها در خانه از سوی والدین انجام می‌گیرد جمله جالبی گفت "در دوران دانشگاه از پانسیون کامل استفاده می‌کنم و با کسی

هلی کوپتری و خانواده هتلی) اکثر کسانی بودند که دارای مدرک دانشگاهی عالی و از لحاظ اقتصادی و مالی متمکن بودند. اما خانواده‌های دارای تمکن مالی ضعیف دچار مشکلات متعددی از جمله تأمین ابزارهای آموزشی نظیر موبایل، تبلت و همچنین خرید بسته‌های اینترنتی شده بودند. چنانکه در بعضی موارد اجاره گوشی‌های اجاره‌ای بسیار داغ شده بود مادری (با استیصال) می‌گفت:

«دو تا بچه مدرسه‌ای دارم با یک موبایل. همش با هم سر موبایل دعوا می‌کنند...»

در انتها باید به این مهم اشاره نمود که با توجه به تغییرات اجتماعی سریع در دوران معاصر، خانواده به‌عنوان «کوره تغییر»، دچار تغییرات محسوسی شده است. زیرا خانواده به انطباق با شرایط اجتماعی تغییر یافته و از منظر دیگر به بازتولید ارزش‌های جدید خانوادگی پرداخته است. به همین دلیل وستوف (۱۹۷۸) مطرح می‌کند که «تحولات نهادهای ازدواج و خانواده، نشانه‌ها و نمادهایی از تغییرات اجتماعی محسوب می‌شوند. زیرا تحولات اقتصادی و اجتماعی جامعه مرتبط با کاهش اقتدار سنتی و مذهبی، اشاعه و گسترش اخلاق، عقلانیت و فردگرایی، آموزش همگانی برای هر دو جنس، افزایش برابری جنسیتی، افزایش احتمال بقای فرزندان و ترویج و گسترش فرهنگ مصرف می‌باشد (نازک تبار و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۲۶). به نظر می‌رسد که پدیده نوسازی و عوامل اجتماعی و فرهنگی همبسته آن با پیشرفت‌هایی که در زمینه تکنولوژی‌های ارتباطی و توسعه شبکه‌های اجتماعی مجازی برای خانواده‌ها به ارمغان آورد، بسیاری از الگوهای حاکم بر خانواده و روابط افراد را تغییر داد. نتیجه مطالعه عطایی (۱۳۹۴) نیز نشان‌دهنده این است که میزان استفاده از فضای مجازی باعث کاهش کمیت و کیفیت ارتباطات در دنیای واقعی شده است، مؤید این یافته می‌باشد.

ازدواج می‌کنم که قبول کند غذا کلاً از بیرون تهیه گردد و ظروف خانه نیز از ظروف یکبار مصرف استفاده می‌کنم وقت و زمان من بیشتر از درست نمودن غذا ارزش دارد.....)

محدودیت‌ها و مشکلات تحقیق

- فرهنگ حاکم بر خانواده جامعه ایرانی به راحتی به "غریبه‌ها" و آنانی که در دایره حریم آشنایی آنان قرار ندارند اجازه ورود نمی‌دهد ولی با اقلان فکری مصاحبه‌شوندگان در خصوص اهداف و نتایج پژوهش و همچنین تأکید بر گمنامی مشخصات آنان در تمامی مراحل پژوهش و جلب اعتماد آنان، این مشکل مرتفع گردید.

- شیوع گسترده پاندمی کرونا و شروع قرنطینه خانگی از محدودیت‌های تأثیرگذار بر انجام این پژوهش بود اما این محدودیت نیز از طریق ارتباط تصویری از بستر نرم‌افزارهای موجود نظیر واتساپ و اسکایپ برطرف گردید و در برخی موارد محقق مجبور می‌گردید برای رسیدن به پاسخ‌های روشن چندین مرتبه این ارتباط را برقرار نماید.

پیشنهادها

- پژوهشگران به منظور تبیین و تفسیر مفهوم مرکزی پژوهش حاضر یعنی "خانواده ستاکی مجازی" با بهره‌گیری از روش ترکیبی ابعاد و زوایای این مفهوم را مورد بررسی و واکاوی قرار دهند.

- در راستای یافته‌های پژوهش حاضر مبنی بر دگردیسی تعاملات، اختلال در کارکرد خانواده و ایجاد شکاف بین نسلی پیشنهاد می‌شود که سازمان‌های متولی مسائل خانواده کارگاه‌هایی با عناوین نحوه ارتباط مؤثر و تعاملات سازنده را برای والدین برگزار کنند.

- از مقوله‌های فرعی محوری مهم که در مقوله اصلی امروزی شدن ساختار و کارکرد خانواده تأثیرگذار می‌باشد و موجب آسیب‌های اجتماعی در سطح خانواده و جامعه می‌گردد، فرسایش قدرت والدین در خانواده‌ها می‌باشد که پیشنهاد می‌گردد در پژوهشی مستقل به بررسی و واکاوی این موضوع پرداخته شود. و مددکاران اجتماعی نیز در بررسی آسیب‌های اجتماعی به این موضوع توجه ویژه داشته باشند.

- با عنایت به گسترش شیوع کرونا و استمرار قرنطینه خانگی و تأثیر آن بر سبک زندگی مبتنی بر فناوری، پیشنهاد می‌شود که از طریق رسانه‌ها و سازمان‌های متولی، مهارت کار با فضای مجازی، مهارت‌های زندگی ۱ و نحوه نظارت بر رفتار مجازی فرزندان آموزش داده شود.

- آگاه‌سازی لازم در خصوص نحوه رفتار با فرزندان در استفاده از فناوری ارتباطی و فضای مجازی از طرق مختلف ارائه گردد تا والدین ضمن کسب مهارت در برخورد با فرزندان نیز واکنش‌های درست و منطقی نشان دهند.

منابع

- آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۹۹). گفتارهایی در مورد کرونای ایرانی. <https://fa.shafaqna.com/media/pdf> بازبایی شده در تاریخ (۹۹/۹/۵)
- آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۹۷). جامعه‌شناسی خانواده ایرانی، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ هفتم.
- آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۹۵). تغییرات، چالش‌ها و آینده خانواده ایرانی، تهران: انتشارات تیسرا، چاپ اول.
- آزادیان بجنوردی، ماه؛ بختیار پور، سعید؛ مکوندی، بهنام و احتشام زاده، پروین. (۱۳۹۸)، بررسی نقش میانجی‌گری اضطراب پیشرفت تحصیلی در رابطه بین کنترل روان‌شناختی والدین و درگیری تحصیلی داوطلبان ورود به دانشگاه، فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان‌درمانی، سال دهم، شماره ۴۰: ۱۱۳-۱۳۲.
- ازکیا، مصطفی و ایمانی جاجرمی، حسین. (۱۳۹۰)، روش‌های کاربردی تحقیق: کاربرد نظریه بنیانی، جلد دوم، تهران: انتشارات کیهان، چاپ اول
- استراوس، انسلم و کرین جولیت، (۱۳۹۲)، مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای، ترجمه: ابراهیم افشار، جلد دوم، تهران: نشر نی، چاپ سوم.
- اعزاز، شهلا. (۱۳۹۴)، جامعه‌شناسی خانواده (با تأکید بر نقش ساختار و کارکرد خانواده در دوران معاصر)، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعه زنان، چاپ هشتم.
- امیری، مجید و موسوی، ستاره. (۱۳۹۶)، بررسی نقش عوامل خانوادگی در تشدید آسیب‌های فضای مجازی در جامعه اسلامی، فصلنامه اخلاق، دوره ۱۳، شماره ۲۸: ۱۷۵-۲۰۸.
- ایمانی جاجرمی، حسین. (۱۳۹۹)، پیامدهای اجتماعی شیوع ویروس کرونا، فصلنامه علمی - تخصصی ارزیابی تأثیرات اجتماعی، شماره دوم، ویژه‌نامه پیامدهای ویروس کرونا - کووید ۱۹: ۸۸-۱۰۳.
- برناردز، جان (۱۳۹۳)، درآمدی به مطالعات خانواده، ترجمه: حسین قاضیان، تهران: نشر نی، چاپ پنجم.
- بوردیو، پی‌یر. (۱۳۹۶)، نظریه کنش دلایل عملی و انتخاب عقلانی، ترجمه: سید مرتضی مردیها، تهران: نقش و نگار، چاپ هفتم.

۷۰ پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۰، تابستان ۱۳۹۸

- پورنقدی، بهزاد. (۱۳۹۷)، فرصت‌ها و تهدیدهای امنیت در شبکه‌های اجتماعی مجازی برای دانشجویان، پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، سال هفتم، شماره پیاپی ۸۷: ۲۱-۹۸.
- جلالی، رستم. (۱۳۹۱)، نمونه‌گیری در پژوهش‌های کیفی، مجله تحقیقات کیفی در علوم سلامت، سال ۱، شماره ۴: ۳۱۰-۳۲۰.
- چیت‌ساز، محمدعلی و سالک، ساناز. (۱۳۹۴)، بررسی جامعه‌شناختی اثرات شبکه‌های مجازی جدید بر زندگی فردی و اجتماعی، فصلنامه مهندسی فرهنگی، سال دهم، شماره ۸۶: ۱۰۵-۱۲۶.
- چیل، دیوید. (۱۳۹۴)، خانواده‌ها در دنیای امروز، ترجمه: محمدمهدی لیبی، تهران: نشر افکار، چاپ دوم.
- حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۸۷)، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهی، چاپ پانزدهم.
- حق‌شناس، سید جعفر. (۱۳۸۸)، آسیب‌شناسی خانواده (مجموعه مقالات)، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
- خانیکی، هادی و بابائی، محمود. (۱۳۹۰)، فضای سایبری و شبکه‌های اجتماعی (مفهوم و کارکردها)، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات جامعه‌اطلاعاتی، دوره اول، شماره ۱: ۷۱-۹۶.
- خدایاری، کلثوم؛ دانشور حسینی، فاطمه و سعیدی، حمیده. (۱۳۹۳)، میزان و نوع استفاده از شبکه‌های مجازی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه آزاد مشهد)، فصلنامه پژوهش‌های ارتباطی، سال بیست و یکم، شماره ۱ (پیاپی ۷۷): ۱۶۷-۱۹۲.
- دلاور، علی. (۱۳۸۸)، روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی، تهران: موسسه نشر ویرایش، چاپ بیست و نهم.
- رجبیان، زهره. (۱۳۸۸)، خانواده دموکراتیک، مجموعه مقالات آسیب‌شناسی خانواده، به کوشش سید جعفر حق‌شناس، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان: ۱۳۹-۲۰۴.
- رحیمی، محمد؛ شکر بیگی، عالیه؛ ساروخانی، باقر و حضرتی صومعه زهرا. (۱۳۹۶)، بررسی جامعه‌شناختی رابطه شبکه‌های اجتماعی و تغییرات جاری در خانواده‌ها، پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، سال پنجم، شماره هشتم: ۱۴۵-۱۶۹.

فضای مجازی و دگردیسی تعاملات اعضای خانواده ... ۷۱

- رضوی زاده، ندا؛ یوسفی، علی؛ بهروان، حسین و سعیدی، علی اصغر. (۱۳۹۶)، موجه سازی مصرف تظاهری (مورد مطالعه: مصرف کالاها و خدمات مدیریت بدن در زنان مشهد)، فصلنامه راهبرد فرهنگ، شماره ۳۸: ۴۱-۶۹.
- زاهدی، محمدجواد؛ نایی، هوشنگ؛ دانش، پروانه و نازک تبار، حسین. (۱۳۹۳)، فرآیند نوسازی و ظهور مسائل جدید در خانواده، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال پانزدهم، شماره ۵۶: ۷-۳۷.
- زواره، انسیه؛ شکر بیگی، عالیبه و آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۹۶)، مطالعه جامعه‌شناسی تغییرات گفتامانی نسل‌های سه‌گانه خانواده ایرانی، مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره یازدهم، شماره ۶۹: ۱-۹۱.
- ساروخانی، باقر. (۱۳۹۳)، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، تهران: انتشارات سروش، چاپ هیجدهم.
- ساروخانی، باقر؛ علی احمدی، امید و صفا، داوود. (۱۳۹۵)، تحلیل گفتمان الگوهای خانواده در جامعه کنونی با تأکید بر مناسبات همسرگزینی (بازنمایی الگوهای پست‌مدرن، تجدیدگرا، سنتی، در حال گذار، اسلامی)، پژوهش‌نامه اسلامی زنان و خانواده، سال چهارم، شماره هفتم: ۹-۴۲.
- ساروخانی، باقر و صداقتی فرد، مجتبی. (۱۳۸۸)، شکاف نسلی در خانواده ایرانی دیدگاه‌ها و بینش‌ها، پژوهش‌های جامعه‌شناختی، سال سوم، شماره ۴: ۷-۳۱.
- ساروخانی، باقر و محمودی، یسری. (۱۳۸۷)، بازتولید نابرابری جنسیتی در خانواده «مطالعه تطبیقی زنان شاغل و خانه‌دار شهر ایلام»، مجله پژوهش اجتماعی، شماره ۱.
- سرایی، حسن. (۱۳۹۳)، مقدمه‌ای بر نمونه‌گیری در تحقیق، تهران: انتشارات سمت، چاپ نهم.
- سگالن، مارتین. (۱۳۹۳)، جامعه‌شناسی تاریخی خانواده، ترجمه: حمید الیاسی، تهران: نشر مرکز، چاپ ششم.
- سلطانی، مهدی. (۱۳۹۰)، الگوی ساختار خانواده مطلوب از دیدگاه اسلامی، فصلنامه معرفت فرهنگی اجتماعی، سال دوم، شماره سوم: ۱۴۳-۱۷۱.
- صادقی فسایی، سهیلا و عرفان منش، ایمان. (۱۳۹۲)، تحلیل جامعه‌شناختی تأثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی و ضرورت تدوین الگوی ایرانی اسلامی، فصلنامه زن در فرهنگ و هنر، دوره پنجم، شماره ۱: ۶۳-۸۴.

- طاهری کیا، حامد. (۱۳۹۹)، فرهنگ دیجیتال و مطالعات بصری: نوستالژی و خیال‌بافی در رخداد شیوع ویروس کرونا در ایران، فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، پیاپی ۶۶: ۹۱-۱۲۲.
- طیبی ابوالحسنی، سید امیرحسین. (۱۳۹۸)، درآمدی بر روش تحقیق: رویه‌های استاندارد تحلیل داده‌های کیفی، سیاست‌نامه علم و فناوری، دوره ۹، شماره ۲: ۶۷-۹۶.
- عطایی، پری. (۱۳۹۴)، تحلیل جامعه‌شناختی تأثیر فضای مجازی بر ارتباطات افراد در خانواده‌ها (مورد مطالعه: شهر اصفهان)، دومین کنفرانس بین‌المللی علوم رفتاری و مطالعات اجتماعی. <https://civilica.com/doc/521894/>
- فاضلی، نعمت‌الله. (۱۳۹۹)، بحران کرونا و بازاندیشی فرهنگی در ایران، فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، پیاپی ۶۶: ۲۷-۵۳.
- فلاحی، علی. (۱۳۹۵)، تحلیل کیفی و کمی تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی در ساختار خانواده، فصلنامه فرهنگی و تربیتی زنان و خانواده، سال ۱۱، شماره ۳۵: ۱۵۱-۱۷۰.
- کفاشی، مجید و پیر جلیلی، زهرا. (۱۳۹۵)، گذراندن اوقات فراغت زنان در فضای مجازی (شهر تهران ۱۳۹۴)، زن و جامعه (جامعه‌شناسی زنان)، دوره ۷، شماره ویژه‌نامه: ۱۰۵-۱۲۴.
- گرینشتین، تئودور. (۱۳۹۰)، روش‌های خانواده پژوهی، ترجمه: مجتبی صدقاتی فرد و ماندانا روح اله زاده عبادی، تهران: نشر ارسباران، چاپ دوم.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۴)، جامعه‌شناسی، ترجمه: منوچهر صبوری، تهران: نشر نی، چاپ دوم.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۴)، سیاست، جامعه‌شناسی و نظریه اجتماعی، ترجمه: منوچهر صبوری، تهران: نشر نی، چاپ سوم.
- لطفی زاده، عباس؛ زاهدی، محمدجواد و گلابی، فاطمه. (۱۳۹۸)، چرخش مضمونی در تبیین روابط زن و مرد در خانواده: ظهور جامعه‌شناسی صمیمیت، زن در فرهنگ و هنر، دوره ۱۱، شماره ۱: ۱۰۹-۱۳۱.
- مدیری، فاطمه و مهدوی، محمدصادق. (۱۳۹۶)، بررسی نسلی ارزش‌های پست‌مدرن خانوادگی و عوامل اثرگذار بر آن با تأکید بر نقش دین‌داری، جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، دوره ۴، شماره ۹: ۱۵۵-۱۸۷.
- مک کارتی، جین ریبنز و ادوارز، روزالیندا. (۱۳۹۰)، مفاهیم کلیدی در مطالعات خانواده، ترجمه: محمدمهدی لیبی، تهران: نشر علمی، چاپ اول.

فضای مجازی و دگردیسی تعاملات اعضای خانواده ... ۷۳

– ملکی، امیر؛ ربیعی، علی؛ شکر بیگی، عالیه و بالاخانی، قادر. (۱۳۹۴)، بررسی فردی شدن خانواده در ایران با تأکید بر روند تغییرات ساختاری و کارکردی خانواده ایرانی از سال ۱۳۳۵ تا ۱۳۹۳، *مطالعات راهبردی زنان (فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان)*، سال هجدهم، شماره ۶۹: ۹۶-۴۱.

– میرزایی، حسین. (۱۳۹۹)، ضرورت مدیریت اجتماعی بحران کرونا، *مجموعه جستارهای جامعه ایرانی و بحران کرونا (۱)*، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری: ۱۱-۷.

– نازک تبار، حسین؛ ملانیا جلودار، شهرام و حسینی درونکلائی، سیده زهرا. (۱۳۹۴)، تحلیلی بر نوسازی و کارکرد خانواده در استان مازندران، *مطالعات زن و خانواده*، دوره ۳، شماره ۲: ۱۴۹-۱۲۱.

– ناصری، سهیلا؛ ساروخانی، باقر و فریدون، بهیان شاپور. (۱۳۹۵)، بررسی جامعه‌شناختی گونه شناسی خانواده و فرزندمداری در شهر تهران، *فصلنامه توسعه اجتماعی*، دوره ۱۰، شماره ۴: ۳۲-۷.

– هاشمی زاده، سید رضا و انصاری نصب، بنیامین. (۱۳۹۶)، *عصر مجازی. تأملی بر کارکردها و رویکردهای جامعه مجازی*، تهران: انتشارات تیس، چاپ اول.

– یزدانی، عباسعلی و دوستی، سیمین. (۱۳۹۶)، اشکال نوپدید خانواده در ایران و چالش‌های آن، *پژوهشنامه مددکاری اجتماعی*، سال دوم، شماره ۱۰۰: ۷۵-۶۰.

- Abuiyada, R. Rauff, S., & Eteiw, A. (2016). *The effect of internet usage on relations between members of the Omani family in the Dhofar region*. Asian Social Science, 12 (4), 131-137.
- Bernardes, J. (2008). *Family studies*. In Family Studies (pp. 69-75). Routledge.
- Coleman, G., & O'Connor, R. (2006, October). Software process in practice: A grounded theory of the Irish software industry. In *European Conference on Software Process Improvement* (pp. 28-39). Springer, Berlin Heidelberg.
- Gunuc, S., & Dogan, A. (2013). *The relationships between Turkish adolescents' Internet addiction, their perceived social support and family activities*. Computers in Human Behavior, 29 (6), 2197-2207.
- Hughes, Jr., R. & Hans, J. D. (2004). **Effects of the Internet on families**. In M. Coleman & L. Ganong (Eds.), *Handbook of contemporary families* (pp. 506-520). Thousand Oaks, CA: Sage.

- Khalid, A. (2017). *Impact of Internet on Social Connections in Family System: A Survey Study of Residents in Lahore*. Arts and Social Sciences Journal, 8 (3), 1-6.
- Parson T. B. (1995). *Socialization & interaction process*, the free press (<http://www.csun.edu/~snk1966/T.%20Parsons%20The%20American%20Family.pdf>)
- Romero-Ruiz, K., Echeverri-Sánchez, L., Peña-Plata, J., Vásquez-Giraldo, S., Aguilera -Cardona, ---M., Herazo-Avenida, C., & Bran-Piedrahita, L. (2017). *Information and communication technologies impact on family relationship*. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 237, 30-37.
- Wartberg, L., Kriston, L., Bröning, S., Kegel, K., & Thomasius, R. (2017). Adolescent problematic Internet use: *Is a parental rating suitable to estimate prevalence and identify familial correlates?*. Computers in Human Behavior, 67, 233-239.

سایت:

- <http://semnan.ostan-sm.ir>. (بازدید ۹۹/۱۱/۱) سایت فرمانداری شهرستان سمنان
- <http://www.csun.edu/~snk1966/T.%20Parsons%20The%20American%20Family.pdf> (بازدید ۹۹/۱۰/۱۵)
- <https://opendata.cra.ir> (بازدید ۹۹/۸/۳۰) سازمان تنظیم مقررات و ارتباطات رادیویی
- <https://www.amar.org>. (بازدید ۹۹/۱۰/۵) درگاه ملی آمار
- <https://fa.shafaqna.com/media/.pdf> (بازدید ۹۹/۹/۵) سایت خبری شفقنا
- <https://civilica.com/doc/521894/> (بازدید ۹۹/۱۰/۳۰) سایت سیویلیکا